

Derleme Makale

Kooperatifçiliğin Küresel Gelişimi ve Türkiye Deneyiminin Özgünlüğü: Karşılaştırmalı Bir Analiz

The Global Development of Cooperativism And The Distinctiveness of The Turkish Experience: A Comparative Analysis

Sena ŞAHİN Arş. Gör., İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi sena.sahin@inonu.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-2728-9839	Onur ÖZKAN Doktorant, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü onur.ozkan@inonu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-9533-5097
---	---

Makale Geliş Tarihi	Makale Kabul Tarihi
20.06.2026	06.08.2026

Öz

Kooperatifçilik, modern dünyada ekonomik amaçlarla faaliyet gösteren bir işletme modeli olmasının yanı sıra dayanışma, demokratik katılım, öz-yardım ve ortak fayda anlayışı üzerine kurulu toplumsal bir örgütlenme biçimidir. Bu çalışma kooperatifçiliğin dünyada bir fikir olarak ortaya çıkışını, modern kooperatifçilik ilkeleri etrafında kurumsallaşmasını ve Türkiye’de devlet, kalkınma ve kırsal modernleşme politikaları içinde kazandığı özgün biçimi tarihsel bir analiz çerçevesinde incelemektedir. Çalışmanın temel amacı kooperatifçilik fikrinin dünyada hangi toplumsal ve ekonomik koşullar içinde geliştiğini, hangi aşamalardan geçerek kurumsal bir yapıya dönüştüğünü ve Türkiye’de hangi özgün koşullar altında şekillendiğini ortaya koymaktır. Literatür taramasına dayalı nitel bir tarihsel değerlendirme olarak tasarlanan çalışmada kooperatifçilik tarihi, ütöpik sosyalizm, modern kooperatifçilik ilkeleri, Rochdale ve Raiffeisen modelleri ile Türkiye’de kooperatifçiliğin Osmanlı’dan günümüze uzanan gelişim süreci ele alınmaktadır. Çalışma kooperatifçiliğin Batı Avrupa’da daha çok tabandan gelen dayanışma, öz-yardım ve demokratik örgütlenme arayışları doğrultusunda geliştiğini, Türkiye’de ise büyük ölçüde devlet öncülüğünde, tarımsal kalkınma, kırsal modernleşme ve ekonomik örgütlenme politikalarıyla iç içe şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede kooperatifçilik, tarihsel bir dayanışma modeli olmasının yanı sıra farklı toplumsal ve siyasal bağlamlarda değişen anlamlar kazanan dinamik bir örgütlenme biçimi olarak değerlendirilmektedir. Çalışma kooperatifçiliğin günümüzde sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, yerel kalkınma ve sosyal girişimcilik tartışmaları açısından önemini koruduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kooperatifçilik, Kooperatifçilik Tarihi, Modern Kooperatifçilik, Türkiye’de Kooperatifçilik, Kırsal Kalkınma.

Abstract

Cooperative movement is not only a business model operating for economic purposes in the modern world but also a form of social organization based on solidarity, democratic participation, self-help, and the concept of mutual benefit. This study examines the emergence of cooperativism as an idea worldwide, its institutionalization around modern cooperative principles, and the unique form it has taken within the context of state, development, and rural modernization policies in Türkiye, within the framework of a historical analysis. The primary objective of the study is to elucidate the social and economic conditions under which the idea of cooperativism developed

Önerilen Atıf /Suggested Citation

Şahin, S. & Özkan, O., 2026, Kooperatifçiliğin Küresel Gelişimi ve Türkiye Deneyiminin Özgünlüğü: Karşılaştırmalı Bir Analiz, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 61(3), 3237-3259.

globally, the stages it underwent to transform into an institutional structure, and the unique conditions under which it took shape in Türkiye. Designed as a qualitative historical assessment based on a literature review, the study addresses the history of cooperativism, utopian socialism, modern principles of cooperativism, the Rochdale and Raiffeisen models, and the development process of cooperativism in Türkiye from the Ottoman era to the present. The study reveals that while cooperativism in Western Europe developed largely in line with grassroots-driven efforts toward solidarity, self-help, and democratic organization, in Türkiye it took shape to a significant extent under state leadership, intertwined with policies of agricultural development, rural modernization, and economic organization. Within this framework, cooperativism is evaluated not only as a historical model of solidarity but also as a dynamic form of organization that acquires varying meanings across different social and political contexts. The study demonstrates that cooperativism retains its significance today in discussions regarding the social economy, solidarity economy, local development, and social entrepreneurship.

Keywords: Cooperativism, History of Cooperativism, Modern Cooperativism, Cooperativism in Türkiye, Rural Development.

1. Giriş

İnsanlık tarihi, bireysel olarak hayatta kalma çabasından çok toplumsal dayanışma ve müşterek hareket yeteneği üzerine inşa edilmiştir. Ancak kapitalist toplumsal sistem insanı kâr peşinde koşan ve rekabet eden bir varlık (*homo economicus*) olarak tanımlar (Akyıldız, 2008). Oysa insanın biyolojik ve sosyal doğası, birlikte üretmeye ve paylaşmaya dayalı ortaklaşa bir karaktere sahiptir. Bu nedenle iş birliği, toplumsal yaşamın ve ortak hafızanın temel unsurlarından biri olarak ortaya çıkar (Moore, 2017). Kooperatifçilik de bu tarihsel dayanışma pratiğinin modern dünyadaki kurumsal karşılıklarından biri olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle kooperatifler ekonomik amaçlarının yanı sıra dayanışma, demokratik katılım ve ortak fayda anlayışı üzerine inşa edilen toplumsal yapılardır. Günümüzde sosyal ekonomi ve üçüncü sektör tartışmalarının merkezinde yer alan kooperatifler, kâr maksimizasyonundan ziyade toplumsal faydayı önceleyen yapılarıyla dikkat çekmektedir.

Modern kooperatifçiliğin ortaya çıkışı ise 19. yüzyıl sanayi kapitalizminin yarattığı toplumsal ve ekonomik sorunlarla ilişkilidir. Sanayileşmeyle beraber derinleşen gelir eşitsizliği, kötü çalışma koşulları, yoksulluk ve güvencesiz yaşam biçimleri, özellikle işçi sınıfını ve küçük üreticileri alternatif dayanışma modelleri geliştirmeye yöneltmiştir. Bu dönemde Robert Owen ve Charles Fourier gibi ütöpik sosyalistler, kapitalist rekabetin yerine ortak üretime, dayanışmaya ve kolektif yaşama dayalı modeller önermişlerdir (Hazar, 1970). Fourier’ın falanj modeli ile Owen’ın kolektif üretim anlayışı, modern kooperatif düşüncesinin erken teorik kaynakları arasında yer almaktadır. Ancak kooperatifçilik, her toplumda aynı biçimde gelişmemiştir. Farklı ekonomik, toplumsal ve siyasal koşullara bağlı olarak çeşitlenen bir gelişim çizgisi izlemiştir.

Kooperatifçiliğin kurumsal ilkeleri, 1844 yılında İngiltere’de kurulan Rochdale Öncüleri ile belirgin bir çerçeveye kavuşmuştur. Gönüllü üyelik, demokratik yönetim, üyelerin ekonomik katılımı, eğitim, özerklik, dayanışma ve ortak fayda gibi ilkeler, zamanla modern kooperatifçiliğin temel esasları olarak kabul edilmiştir. Bu ilkeler daha sonra Uluslararası Kooperatifler Birliği tarafından geliştirilerek kooperatifçiliğin sadece ortak üretim ya da ortak mülkiyet anlayışına dayanmadığını; demokratik, özerk ve üye merkezli bir örgütlenme modeli olduğunu ortaya koymuştur (ICA, 2024; MacPherson, 2012). Bu yüzden kooperatifler, klasik sermaye şirketlerinden net bir şekilde ayrılır. Onların dünyasında merkezde sermaye yerine insan, kâr hırsı yerine ortak fayda, hiyerarşik emir-komuta zinciri yerine ise demokratik katılım vardır.

Kooperatifçilik literatüründe konu farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Bir grup çalışma, kooperatifçiliğin kavramsal temellerini, tarihsel gelişimini ve modern kooperatifçilik ilkelerinin oluşum sürecini incelemektedir. Bu çalışmalarda Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan ekonomik eşitsizlikler, ütöpik sosyalist düşünce, Rochdale Öncüleri ve modern kooperatifçilik ilkelerinin kurumsallaşması üzerinde durulmaktadır (Hazar, 1970; Geray, 2014; Fairbairn, 1994). Bir diğer grup ise kooperatifçiliği Rochdale ve Raiffeisen modelleri üzerinden değerlendirmekte, tüketim kooperatifçiliği, kırsal kredi kooperatifleri, öz-yardım, yerel güven ilişkileri ve küçük üreticinin finansal korunması gibi konulara odaklanmaktadır (Holyoake, 2017; Guinnane, 2001; Goglio & Leonardi, 2010). Türkiye odaklı çalışmalar ise kooperatifçiliği genellikle Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan kurumsal gelişim çizgisi, Memleket Sandıkları, tarımsal örgütlenme, devlet politikaları, kalkınma anlayışı, hukuki düzenlemeler ve 1980

sonrası dönüşüm bağlamında ele almaktadır (Özcan, 2007; Öksüz, 1980; Gülpak, 1997; Bilgin & Tanıyıcı, 2008; Mengi, 2023; Yalçın & Çetin, 2021).

Literatür kooperatifçiliğin dünyadaki tarihsel gelişimini ve Türkiye’deki kurumsal dönüşümünü açıklamak bakımından önemli katkılar sunmakla birlikte mevcut çalışmaların önemli bir kısmı, dünya kooperatifçilik hareketini ve Türkiye deneyimini ayrı tarihsel hatlar üzerinden ele almaktadır. Bu nedenle kooperatifçiliğin Batı Avrupa’da tabandan gelişen öz-yardım, dayanışma ve ekonomik demokrasi arayışları doğrultusunda şekillenmesi ile Türkiye’de devlet, kalkınma, kırsal modernleşme ve tarımsal örgütlenme politikaları içinde kurumsallaşması arasındaki farkın birlikte ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu çalışma buradan hareketle Türkiye’deki kooperatifçilik geleneğini dünyadaki kooperatifçilik deneyimlerinden ayıran özellikleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın özgün yönü, kooperatifçiliği tarihsel bir gelişim süreci olarak aktarmakla sınırlı kalmaması, dünya kooperatifçilik hareketi ile Türkiye deneyiminin benzerlik ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak değerlendirmesidir. Dünya örneklerinde kooperatifçilik piyasa karşısında güçsüz kalan işçi, tüketici ve küçük üretici kesimlerin tabandan geliştirdiği bir dayanışma hareketi olarak öne çıkarken, Türkiye’de modern kooperatifçilik devletin kalkınma, tarımsal örgütlenme ve kırsal modernleşme politikalarıyla şekillenmiştir. Bu nedenle Türkiye’de kooperatifçilik, yerel tarihsel koşullar, devlet-toplum ilişkileri ve kalkınma politikaları içinde yeniden biçimlenmiş özgün bir deneyim olarak ele alınmalıdır.

Çalışma nitel araştırma yaklaşımına dayalı tarihsel ve karşılaştırmalı bir doküman incelemesi olarak tasarlanmıştır. Bireyin deneyimlerini ve toplumsal olguları nasıl anlamlandırdıklarını inceleyen nitel araştırma, bu anlamlandırma süreçlerinin yorumlanmasına dayanır (Patton, 2015). Bu kapsamda kooperatifçiliğe ilişkin basılı ve elektronik kaynaklar, doküman analizinin gerektirdiği sistemli inceleme ve yorumlama süreci doğrultusunda değerlendirilmiştir (Bowen, 2009). Çalışma kooperatifçiliğin dayanışma, demokratik katılım, öz-yardım ve ortak fayda üzerine kurulu toplumsal bir örgütlenme biçimi olduğu düşüncesinden hareketle kooperatifçilik fikrinin dünyada hangi sosyo-ekonomik koşullarda ortaya çıktığını, modern ilkeler etrafında nasıl kurumsallaştığını ve Türkiye’de devlet, kalkınma ve kırsal modernleşme politikaları içinde nasıl özgün bir biçim kazandığını incelemeyi amaçlamaktadır. Birincil tarihsel kaynaklar ile bu kaynaklara yönelik ikincil yorumların sistemli biçimde kullanılmasına dayanan nitel tarihsel analiz yaklaşımı doğrultusunda (Thies, 2002), ütopyik sosyalizm, Rochdale ve Raiffeisen modelleri ile Türkiye deneyimi tarihsel, tematik ve karşılaştırmalı bir çerçevede ele alınmıştır. Çalışma kooperatifçilik fikrinin kavramsal temellerini, modern kooperatifçilik hareketinin doğuşunu ve Türkiye’de geçirdiği kurumsal ve politik dönüşümleri inceleyen üç temel aşamadan oluşmaktadır.

2. Kooperatifçilik Fikrinin Kavramsal ve Tarihsel Temelleri

Kooperatifçilik, tarihsel süreçte sadece ekonomik ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir örgütlenme modeli olarak değerlendirilmemelidir. Süreç boyunca dayanışma, ortaklaşa üretim, demokratik katılım ve toplumsal kalkınma anlayışıyla şekillenen çok yönlü toplumsal bir hareket olarak gelişim göstermiştir. Bu nedenle kooperatifçiliğin tarihsel, toplumsal ve düşünsel arka planının birlikte ele alınması gerekir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında kapitalist üretim ilişkilerinin derinleştirdiği ekonomik eşitsizlikler ile küçük üretici ve emekçi kesimlerin piyasa karşısında zayıflaması, kooperatifçiliğin alternatif bir ekonomik ve toplumsal örgütlenme modeli olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır. Kooperatifçiliğin düşünsel temelleri ise modern kapitalizme verilen tepkilerle açıklanabilecek kadar kısıtlı bir yapıya sahip değildir. Kooperatifçilik imece, lonca, ahilik ve ortak üretim gibi tarihsel dayanışma pratiklerine uzanan geniş bir toplumsal hafızanın ve ortak yaşam kültürünün üzerine inşa edilmiştir.

Bu bağlamda kooperatifçiliği doğru biçimde analiz edebilmek için öncelikle kavramsal çerçevesinin, temel ilkelerinin ve tarihsel gelişim sürecinin ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü kooperatifçiliği diğer kolektif örgütlenme modellerinden ayıran temel unsur ortak mülkiyet veya kolektif üretimden ziyade ortak değerler üzerinde yükselmiş olmasıdır. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle kooperatifçilik kavramı ve temel ilkeleri ele alınacaktır. Ardından dayanışma düşüncesinin tarihsel kökenleri ile modern kooperatifçiliğin ortaya çıkış ve kurumsallaşma süreci incelenecektir.

2.1. Kooperatifçilik Kavramı ve Temel İlkeleri

Etimolojik olarak Latince “iş birliği” anlamına gelen *cooperatio* sözcüğünden türetilen kooperatifçilik, en genel anlamda bireylerin ortak bir amaç doğrultusunda güç ve imkânlarını birleştirerek dayanışma içerisinde hareket etmelerini ifade etmektedir. Bu doğrultuda Çıkın (2003), kooperatifi en yalın haliyle bir araya gelme, ortak hareket etme, kendi kendine yardım etme ve ortakların menfaatini koruma süreci olarak tanımlamaktadır. Kavramsal çerçevede kooperatifler ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçların yardımlaşma yoluyla karşılanması, ortak menfaatlerin korunması ve bireylerin ekonomik yönden güçlendirilmesi amacıyla kurulan ortaklık yapılarıdır (Everest & Yercan, 2016; Kılıç & Aydoğan, 2022). Türkiye’deki yasal düzenlemeler de bu yaklaşımı desteklemekte, 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’nda kooperatifler, “ortaklarının meslek ve geçimlerine ilişkin ihtiyaçlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet yoluyla karşılamak amacıyla oluşturulan tüzel kişiliğe sahip teşekküller” olarak tanımlanmaktadır (Kooperatifler Kanunu, 1969, md. 1).

Kooperatifler, en temel düzeyde kullanıcı sahipliğine dayanan, kullanıcılar tarafından kontrol edilen ve sağlanan faydaların kullanım/risturn esasına göre dağıtıldığı işletme modelleri olarak tanımlanmaktadır (Zeuli vd., 2004). Bu tanım kooperatiflerin sermaye sahipliğinden çok ortakların ihtiyaçları ve kullanımı üzerine kurulu olduğunu göstermektedir. Kooperatifçilik literatüründe kavramın en önemli özelliklerinden biri “kendi kendine yardım” (self-help) anlayışı üzerine kurulmuş olmasıdır. Özellikle piyasa koşullarında ekonomik yönden zayıf olan üreticilerin, işçilerin ve tüketicilerin ortak hareket ederek ekonomik savunma mekanizmaları geliştirmesi, kooperatifçiliğin tarihsel gelişiminde belirleyici rol oynamıştır. Bu nedenle kooperatifçilik, bireylerin tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri ekonomik faaliyetleri ortaklaşa yürütmelerini sağlayan demokratik bir dayanışma modeli olarak ele alınabilir (Zadil, 1969). Bu yönüyle ekonomik bir örgütlenme ve ortak hareket etme bilincini geliştiren bir zihniyet dönüşümü olarak da değerlendirilmelidir. Özellikle kırsal alanlarda dağınık halde bulunan bireysel güçlerin uzlaşma, birlik olma ve demokratik disiplin temelinde bir araya getirilmesi, kooperatifçiliğin toplumsal kalkınma boyutunu güçlendirmektedir (Türkdoğan, 1977).

Uluslararası literatür ise kooperatifçiliği ekonomik bir mekanizma olmasının yanı sıra etik değerler ve demokratik ilkelerle örülü özgün bir kimlik olarak konumlandırmıştır. Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA, 2024), bu yapıyı ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçları karşılamak adına gönüllü olarak bir araya gelen bireylerin oluşturduğu, demokratik olarak yönetilen özerk bir birlik şeklinde tarif etmektedir. Benzer bir yaklaşımla Birchall (2004) da kooperatifçiliğin özündeki bu insani boyuta dikkat çekerek modeli üyelerin ihtiyaçlarını merkeze alan, gönüllülük esasına dayalı ve demokratik işleyen bir örgütlenme yapısı olarak nitelendirir.

Kooperatifçiliğin teorik altyapısında yardımlaşma, dayanışma ve özerklik kavramları merkezi bir yer tutar. Kessler’in klasik yaklaşımına göre kooperatifler, bireylerin üretim ve tüketim süreçlerinde birbirlerine yardım etmek amacıyla özgür iradeleriyle bir araya geldikleri ekonomik birliklerdir (Fındıkoğlu, 1941). Bu yaklaşım kooperatifçiliğin ancak aşağıdan yukarıya, yani halkın kendi iç dinamikleriyle geliştiğinde özgün karakterini koruyabileceğini savunur. Benzer şekilde Mülâyim (1982) de kooperatifçiliği, bireylerin ekonomik güçlerini dayanışma ruhuyla birleştirerek ortak ihtiyaçlarını maliyet fiyatına karşılamaları şeklinde tanımlamıştır. Dolayısıyla kooperatifler, piyasa karşısında güçsüz durumda olan bireylerin ekonomik bağımsızlıklarını koruyan ve pazarlık güçlerini artıran stratejik birer dayanışma mekanizmasıdır. Bu dayanışma ruhunun kurumsal yapıdaki karşılığı, modeli diğer işletme modellerinden ayıran ve sermaye yerine insanı merkeze alan demokratik yönetim anlayışıdır. Klasik sermaye şirketlerinde karar alma süreçleri ortakların hisse oranına göre şekillenirken, kooperatiflerde her ortak eşit söz hakkına sahiptir. Modeli özgün kılan bu karakteristik yapı, 'bir ortak, bir oy' ilkesiyle somutlaşır (Zadil, 1969). Dolayısıyla sistem bireylerin ekonomik güçlerinden ziyade doğrudan ortaklık statülerini ve her üyenin eşit yönetsel iradesini esas alır.

Bu demokratik yapı, Rochdale öncülerinin kooperatifçilik ilkelerinin mirasından hareketle Uluslararası Kooperatifler Birliği tarafından genişletilerek kabul edilen yedi temel kooperatifçilik ilkesiyle kurumsal bir çerçeveye kavuşturulmuştur. 1995 yılında güncellenen “Kooperatif Kimlik Bildirgesi”ne göre bu ilkeler; gönüllü ve herkese açık ortaklık, demokratik ortak kontrolü, ortağın ekonomik katılımı, özerklik ve bağımsızlık, eğitim öğretim ve bilgilendirme, kooperatifler arası iş birliği ile topluma karşı sorumluluk esaslarından oluşmaktadır (ICA, 2024; MacPherson, 2012). Bu ilkeler kooperatifçiliği

klasik sermaye şirketlerinden ayıran temel parametreleri oluşturmaktadır. Özellikle gönüllülük ilkesi, bireylerin herhangi bir baskı altında olmaksızın kooperatif yapısına dahil olabildiğini ifade ederken, demokratik ortak kontrolü ilkesi, yönetimde sermaye yerine insan unsurunun belirleyici olmasını sağlamaktadır.

Kooperatifçiliği özgün kılan bir diğer unsur ise ekonomik katılım anlayışıdır. Kooperatif ortakları sermaye sağlayıcı, işletme kullanıcısı hem de karar süreçlerinin aktif özneleridir. Bu yapıda oluşan ekonomik fazla, klasik şirketlerde olduğu gibi sermaye yoğunluğuna göre dağıtılmaz, ortakların kooperatifle yaptıkları işlem hacmine göre dağıtılmaktadır. “Risturn” olarak adlandırılan bu sistem, kooperatifçiliği kâr maksimizasyonu odaklı şirketlerden ayıran en önemli özelliklerden biri olarak kabul edilmektedir (Güven, 1997). Böylece kooperatifler, ekonomik kazancı belirli sermaye gruplarında yoğunlaştırmak yerine ortakların tamamına yaymayı hedefleyen bir işletme modeli ortaya koyar.

Kooperatifçiliğin kurumsal sürdürülebilirliği açısından özerklik ve bağımsızlık ilkesi de özel bir öneme sahiptir. Kooperatiflerin devlet veya sermaye gruplarının doğrudan kontrolü altına girmeden faaliyet göstermesi, hareketin demokratik karakterinin korunabilmesi açısından temel koşullardan biri olarak görülmektedir. Ancak özellikle gelişmekte olan ülkelerde kooperatifçilik hareketlerinin genellikle devlet teşvikleri ve yönlendirmeleriyle gelişmesi, bu ilkenin uygulamadaki karşılığını tartışmalı hale getirmiştir. Türkiye’deki kooperatifçilik deneyimi de büyük ölçüde devlet öncülüğünde gelişmiştir. Bu durum kooperatiflerin sayısal olarak büyümesini sağlarken hareketin özerk yapısının zayıflamasına neden olmuştur (Bilgin & Tanıyıcı, 2008). Bu sebeple kooperatifçilik literatüründe devlet desteği ile demokratik özerklik arasındaki ilişkinin önemli bir tartışma alanı oluşturduğu görülmektedir.

Kooperatifçiliği ekonomik bir işletme modeli olmaktan çıkaran temel unsurlardan bir diğeri de toplumsal sorumluluk anlayışıdır. MacPherson’ın (2012) vurguladığı gibi, 1995 yılında ICA tarafından güncellenen ‘topluma karşı sorumluluk’ ilkesi, kooperatifçiliği sürdürülebilir kalkınmayı önceleyen toplumsal bir harekete dönüştürmüştür. Özetle kooperatifçilik kazancın adaletle paylaşıldığı, kararların eşitlikle alındığı ve temelinde dayanışmanın yattığı özgün bir modeldir. Gönüllülük, özerklik, demokratik katılım ve ortak fayda gibi kurucu ilkeler, kooperatifçiliği diğer kolektif yapılardan ayıran en belirgin sınırlardır. Bu yönüyle model, bireyleri pasif birer yardım alıcısı olmaktan çıkararak kendi ekonomik geleceklerini belirleyen aktif öznelerle dönüştürür (Birchall, 2004). Günümüzde sosyal ekonomi ve sosyal girişimcilik tartışmalarında kooperatiflerin yeniden merkez sahneye çıkması da hareketin ekonomik boyutunun ötesinde toplumsal kalkınmanın ve kolektif dayanışmanın en dinamik aracı olduğunu açıkça kanıtlamaktadır.

2.2. Kooperatifçiliğin Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri

Kooperatifçiliğin modern kurumsal biçimi 19. yüzyılda belirginleşse de bu örgütlenme biçimini Sanayi Devrimi sonrasına ait bir gelişme olarak değerlendirmek eksik kalacaktır. Çünkü kooperatifçilik düşüncesinin arka planında insan topluluklarının tarih boyunca geliştirdiği yardımlaşma, ortak üretim ve karşılıklı dayanışma pratikleri mevcuttur. Bu nedenle kooperatifçiliğin tarihsel kökenleri, modern kooperatif ilkelerinin ortaya çıkışından önceki toplumsal dayanışma biçimleriyle birlikte ele alınmalıdır.

Kooperatifçilik, birlikte ve ortaklaşa çalışma anlayışına dayanan, toplumsal dayanışma, karşılıklı yardım, gönüllülük, eşitlik ve demokratik yönetim gibi değerleri bünyesinde barındıran bir örgütlenme biçimidir (Mengi, 2023). Modern anlamda kooperatifçiliğin kurumsallaşması çoğunlukla 1844 Rochdale deneyimi ve Sanayi Devrimi sonrası gelişen toplumsal dönüşümle ilişkilendirilse de kooperatifçiliğin düşünsel ve toplumsal kökenleri çok daha eski dönemlere uzanmaktadır. İnsan toplulukları tarih boyunca üretim sorunları, ekonomik yetersizlikler ve zorlu yaşam koşulları karşısında ortak hareket ederek dayanışma temelli ilişkiler geliştirmiştir (Geray, 1992; Mayo, 2017). Bu durum, insanı bireysel çıkar ve rekabet ekseninde değerlendiren homo economicus yaklaşımından önemli ölçüde ayrılmaktadır (Akyıldız, 2008). Kooperatifçiliğin tarihsel temelleri modern ekonomik örgütlenmelerle beraber insanlığın ortak yaşam deneyimine dayanmaktadır. Antik dönemlerdeki zanaatkar birliklerinden Orta Çağ Avrupa’sındaki lonca yapılarına, Anadolu’daki imece kültüründen Ahilik teşkilatına dek pek çok geleneksel dayanışma modeli, modern kooperatifçiliğin tarihsel öncülleri arasında değerlendirilmektedir (Özcan, 2007; Mayo, 2017). Benzer şekilde kırsal toplumlardaki ortak üretim ve yardımlaşma pratikleri de insanların kolektif hareket ederek yaşamlarını sürdürme çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu yapılar, modern anlamda birer kooperatif olmasalar da

kolektif dayanışma özellikleri bakımından modern kooperatifçiliğin geleneksel öncülleri olarak değerlendirilmektedir (Geray, 2014, s. 71). Çünkü modern kooperatifçiliği özgün kılan temel unsur gönüllü üyelik, demokratik yönetim, ekonomik katılım, özerklik ve ortak denetim ilkeleri çerçevesinde kurumsallaşmış bir yapıya sahip olmasıdır.

Geleneksel dayanışma pratikleri, kooperatifçiliğin toplumsal ve kültürel zeminini hazırlamıştı. Ancak modern kooperatifçilik düşüncesinin belirgin bir ideolojiye dönüşmesi, Sanayi Devrimi sonrasında köklü kırılmalarla mümkün oldu. Bu dönemde dayanışma fikri, gündelik yardımlaşma sınırlarını aşarak sanayi kapitalizminin derinleştirdiği krizlere karşı kurumsal ve örgütlü bir reflekse dönüşmüştür. 18. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşmenin hız kazanmasıyla geniş işçi kitleleri ağır çalışma koşulları, sefalet ücretleri ve güvencesiz bir hayatın içinde var olma mücadelesine girişmiştir. Bunun sonucunda liberal ekonomi anlayışının körüklediği gelir eşitsizliği ve toplumsal dışlanma, dönemin entelektüellerini alternatif modeller aramaya zorlamıştır. İşte kooperatifçilik, bu kapitalist dalgaya karşı geliştirilen kolektif bir savunma mekanizması olarak sahneye çıkmıştır (Holyoake, 1908, s. 7-11). Özellikle işçi sınıfının temel ihtiyaçlarını ortaklaşa karşılamak adına attığı pratik adımlar, hareketin ilk somut örneklerini oluşturarak tarihsel dayanışma kültürünü bilinçli ve politik bir zemine taşımıştır.

Sanayi kapitalizminin yarattığı eşitsizliklere karşı gelişen bu arayışlar, kooperatifçilik düşüncesinin dönemin alternatif toplum tasarımlarından da beslendiğini gösterir. Bu bağlamda kooperatifçiliğin düşünsel çerçevesinin oluşumunda Ütopik Sosyalizm akımı önemli bir yere sahiptir. Akımın önde gelen isimlerinden Charles Fourier, kapitalist rekabetin toplumsal eşitsizlikleri artırdığını savunmuş ve toplumun dayanışma temelinde yeniden örgütlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Fourier'ye göre rekabet, toplumsal uyumu güçlendirmek yerine bireyleri birbirine karşı konumlandıran bir yapı oluşturmaktadır. Bu nedenle Fourier, bireylerin ortak üretim ve iş birliği temelinde bir araya geldiği yeni toplumsal modeller geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur (Faguet, 1896). Bell'e (1968) göre Fourier'nin yaklaşımı, ekonomik örgütlenmeye ilişkin bir öneri olmakla beraber mekanik ve katı toplum anlayışına karşı insanın duygu, arzu ve doğal yönlerini öne çıkaran alternatif bir toplum tasarımıdır. Bu düşünsel arka plan, Fourier'nin "Falanj" modelinde somut bir biçim kazanmıştır. Fourier'nin geliştirdiği "Falanj" modeli, bireylerin ilgi ve yeteneklerine uygun alanlarda ortaklaşa çalıştığı ve üretimin kolektif esaslara göre düzenlendiği ideal bir toplumsal örgütlenme tasarımıdır (Çıvgın, 2011). Her ne kadar bu model teorik ve ütopycı bir karakter taşısa da ortak üretim, dayanışma ve kolektif yaşam anlayışı bakımından modern kooperatifçiliğin düşünsel altyapısına önemli katkılar sunmuştur (Beecher & Bienvenu, 1971). Böylece Fourier'nin yaklaşımı, doğrudan kurumsal bir kooperatif modeli ortaya koymaktansa kooperatifçilik fikrinin dayanışmacı ve ortaklaşa üretime dayalı düşünsel zeminini güçlendiren erken kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir.

Fourier'nin teorik ve ideal toplum tasarımı dayanan yaklaşımına karşılık Robert Owen, kooperatifçilik düşüncesini uygulamaya dönük bir çerçevede ele alır. İngiltere'de sanayi kapitalizminin yoğun hissedildiği bir dönemde faaliyet gösteren Owen, insan karakterinin yaşadığı çevre tarafından şekillendiğini savunmuş ve toplumsal sorunların çözümünü çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesinde aramıştır. Bu doğrultuda New Lanark'taki fabrikasında çalışma saatlerini azaltarak çocuk işçiliğine karşı çıkmış ve işçiler için eğitim ile sosyal destek mekanizmaları oluşturmıştır (Rogers, 2018). Ayrıca işçilerin temel ihtiyaçlarını uygun koşullarda karşılayabilmeleri amacıyla tüketim mağazaları kurarak dayanışmacı ekonomik ilişkileri güçlendirmeye çalışmıştır. Owen'ın uygulamaları çalışma koşullarıyla işçilerin sosyal yaşamını, eğitim imkânlarını ve tüketim pratiklerini dönüştürmeyi de hedeflemiştir. Bu yönüyle Owen, modern kooperatifçiliğin doğrudan kurumsal ilkelerini belirleyen bir isim olmaktan çok kooperatifçilik düşüncesinin uygulamaya dönük toplumsal reform boyutunu güçlendiren öncü aktörlerden biri olarak anılmaktadır (Birchall, 1991).

Fourier ve Owen'ın ortaya koyduğu düşünceler, farklı yöntem ve toplumsal tasarımlara dayansa da modern kooperatifçiliğin düşünsel altyapısının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Fourier'nin ortak üretim ve dayanışmaya dayalı ideal toplum tasarımı ile Owen'ın çalışma, tüketim ve eğitim alanlarında geliştirdiği uygulamalar, kooperatifçiliğin toplumsal dönüşüm arayışı olarak da anlaşılmasını desteklemiştir. Özellikle ortak üretim, dayanışma, gönüllü birliktelik, ekonomik eşitlik ve toplumsal sorumluluk gibi kavramlar, ilerleyen süreçte kooperatifçilik hareketinin temel değerleri arasında yer almıştır. Söz konusu düşünceler, başlangıçta teorik tartışmalar ve sınırlı ölçekli reform girişimleri çerçevesinde kalmıştır. Kooperatifçiliğin sistematik, kurumsal ve sürdürülebilir bir örgütlenme

modeline dönüşmesi ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan modern kooperatif deneyimleriyle mümkün olmuştur. Özellikle Rochdale Öncüleri ile gönüllü üyelik, demokratik yönetim, ortak fayda, eğitim ve üyelerin ekonomik katılımı gibi ilkeler daha belirgin ve uygulanabilir bir çerçeveye kavuşmuştur. Bu süreçte kooperatifçilik, işçi sınıfının ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan bir dayanışma modeli olmanın ötesine geçerek eğitim, katılım, ekonomik demokrasi ve toplumsal sorumluluk boyutları olan kurumsal bir örgütlenme biçimi haline gelmiştir (Forno, 2013). Böylece kooperatifçilik, kapitalist sistemin yarattığı ekonomik ve toplumsal sorunlara karşı geliştirilen düşünsel bir arayıştan, modern toplumlarda kurumsal karşılığı olan alternatif bir örgütlenme modeline dönüşmüştür.

3. Modern Kooperatifçiliğin Doğuşu ve Kurumsallaşması

Ütopik sosyalistlerin düşünceleri, 19. yüzyılın ortalarında kooperatifçiliğin düzenli ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Bu süreç kooperatifçiliğin ideal bir toplum tasarımı ya da dayanışmaya dayalı ahlaki bir arayış olmaktan çıkarak belirli işletme kuralları, demokratik denetim mekanizmaları ve ortak ilkeler çerçevesinde kurumsallaşması anlamına gelmektedir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında işçi sınıfının karşı karşıya kaldığı yoksulluk, gelir adaletsizliği, güvencesiz çalışma koşulları ve temel tüketim mallarına erişim sorunları, dayanışma temelli ekonomik örgütlenmeleri görünür kılmıştır. Böylece kooperatifçilik, teorik tartışmaların ötesine geçerek modern toplumların ekonomik ve sosyal problemlerine çözüm üretmeye çalışan somut bir örgütlenme biçimi haline gelmiştir.

Bu dönüşüm kooperatifçiliğin örgütsel, ekonomik ve yönetsel standartlarının oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Ütopik sosyalistlerin ortak üretim, karşılıklı yardım ve dayanışma fikirleri, Dr. William King, Rochdale Öncüleri ve Raiffeisen gibi isimler ve deneyimler aracılığıyla kurumsal, uygulanabilir ve sürdürülebilir modellere dönüşmüştür. Bu noktada kooperatifçilik tek bir toplumsal ihtiyaca cevap veren dar bir örgütlenme biçimi olmaktan sıyrılıp; tüketim, kredi, üretim ve kırsal kalkınma gibi farklı alanlarda uygulanabilen esnek bir yapı kazanmıştır. Özellikle tüketim kooperatifleri işçi sınıfının temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelirken, kredi kooperatifleri küçük üreticilerin finansmana erişim sorununa çözüm üretmiştir. Kırsal kooperatifçilik ise yerel dayanışma, karşılıklı sorumluluk ve üretici örgütlenmesi üzerinden kalkınma arayışlarına katkı sağlamıştır. Bu nedenle modern kooperatifçiliğin doğuşu, sanayi toplumunun ürettiği eşitsizliklere karşı geliştirilen kurumsal bir dayanışma pratiği olarak da ele alınabilir.

3.1. Dr. William King ve Tüketim Kooperatifçiliğinin İlk Örnekleri

Kooperatifçilik literatüründe Robert Owen'ın düşünceleri ve ütopik projeleri sıklıkla ön planda olsa da modern tüketim kooperatifçiliğinin pratik ve uygulanabilir temelleri Dr. William King tarafından geliştirilmiştir. İngiliz bir hekim olan King kooperatifçiliği, bir başkaldırı yöntemi olmaksızın işçilerin ekonomik sıkıntılarını sistem içinde çözebilecekleri bir öz-yardım mekanizması olarak tanımlamıştır (Hazar, 1970, s. 67). Owen'ın yukarıdan aşağıya örgütlenen reform anlayışından farklı olarak King, işçi sınıfının ekonomik bağımsızlığını kendi örgütlü dayanışma kapasitesi ve öz kaynakları aracılığıyla kazanabileceğini savunur. Ona göre kooperatifçilik, ekonomik bir işleyişin ötesine geçerek; toplumu iyileştiren, eğitimi destekleyen ve kişiye sorumluluk aşılayan bir model niteliği taşımıştır (Corina, 1994, s. 168).

King'in kooperatifçilik hareketine yönelik ilk somut girişimlerinden biri 1827 yılında kurulan Brighton Kooperatif Ticaret Derneği'dir (Brighton Co-operative Trading Association). Bu yapı, emeğin temel servet kaynağı olduğu anlayışından hareketle işçilerin kendi perakende mağazalarını kurmalarını ve tüketim sürecinde ortaya çıkan ekonomik faydayı yeniden kendi üyelerine yönlendirmelerini amaçlamıştır (Mercer, 1922, s. 51). Brighton deneyimi kısa süre içerisinde geniş bir katılıma ulaşmıştır. Ortak tedarik ile nakit ticaret yöntemleri sayesinde işçi sınıfının temel ihtiyaçlarını daha uygun koşullarda karşılayabileceğini göstermiştir (Corina, 1994, s. 171). Bu, kooperatifçiliğin kağıt üzerinde kalan bir dayanışma fikri olmadığını, yaşamın içinde karşılık bulan güçlü bir örgütlenme yapısı olduğunu ortaya koyar.

King'in kooperatifçilik literatürüne en önemli katkılarının biri ise 1828 yılında yayımlamaya başladığı *The Co-operator* adlı yayın olmuştur. King, bu yayın aracılığıyla kooperatifçilik ilkelerini sistematik hale getirmeye çalışmış ve hareketin düşünsel çerçevesini çizmiştir. Derginin her sayısının "*İş birliği*

gönüllü bir eylemdir ve dünyadaki hiçbir güç bunu zorunlu kılamaz” ifadesiyle başlaması, onun gönüllülük ilkesine verdiği önemi açıkça ortaya koyar. King ayrıca 1828-1830 yılları arasında yayımladığı broşürlerde nakit ticaret, eğitim, tasarruf ve siyasi tarafsızlık gibi ilkeleri öne çıkararak sonraki süreçte Rochdale İlkeleri olarak sistemleşecek yaklaşımın da düşünsel temelini oluşturmuştur (Mercer, 1922; Corina, 1994). Bu yaklaşım modern kooperatifçiliği devlet merkezli kolektif modellerden ayıran temel özelliklerden de biri olarak değerlendirilebilir. King’in ortaya koyduğu bu düşünsel çerçeve, teorik bir yönlendirme olarak kalmamış ve tüketim kooperatifçiliği alanındaki pratik girişimlerle de desteklenmiştir. Bu bağlamda King’in kooperatifçilik tarihinde öne çıkmasını sağlayan önemli girişimlerden biri, “Union Shop” adıyla kurduğu tüketim kooperatiftir. İşçilerin temel ihtiyaçlarını uygun koşullarda karşılayabilmelerini amaçlayan bu yapı, kısa süre içerisinde yaklaşık 300 mağazaya ulaşarak kooperatifçiliğin geniş kitlelere yayılabilecek bir hareket olduğunu göstermiştir. Ancak Union Shop deneyimi 1832 yılında başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlığın temel nedenlerinden biri, daha sonra modern kooperatifçiliğin en önemli ekonomik ilkelerinden biri haline gelecek olan “risturn” sisteminin yeterince uygulanmaması olmuştur (Hazar, 1970).

Risturn sistemi, kooperatiflerde ortaya çıkan işlem fazlasının ortakların kooperatifle yaptıkları işlem hacmine göre yeniden dağıtılmasını ifade eder. Watkins’e (1986) göre bu mekanizma, kooperatifçiliği kapitalist işletmelerden ayıran temel hakkaniyet unsurlarından biridir. Çünkü kooperatiflerde ortaya çıkan fazla, klasik anlamda kâr anlayışından farklı olarak ortakların ekonomik faaliyetlerinden doğan tasarrufun yeniden üyelere iadesi olarak değerlendirilir. King döneminde elde edilen gelirlerin üyeler arasında sistematik biçimde paylaştırılamaması, üyelerin kooperatife olan aidiyetini ve ekonomik motivasyonunu zayıflatmıştır. Bu durum, kooperatifçiliğin üyeye somut ekonomik fayda sağlayan sürdürülebilir bir modelle daha da güçlenebileceğini ortaya koymuştur. Nitekim ilerleyen süreçte Rochdale Öncüleri’nin başarısının temelinde de risturn sisteminin etkili biçimde uygulanması yer almıştır. 1966 yılında Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA) tarafından kabul edilen ilkelerde de işlem fazlasının bir bölümünün kooperatifin gelişimi için ayrılması, kalan kısmının ise ortaklara kullanım oranına göre dağıtılması anlayışı benimsenmiştir.

Dr. William King’in kooperatifçilik hareketine katkıları başarısız bir tüketim kooperatifi deneyimiyle sınırlı değildir. King, eğitim faaliyetleri, yayın çalışmaları ve tüketim kooperatifçiliğine yönelik uygulamaları aracılığıyla kooperatifçiliğin kurumsallaşma sürecinde etkili olmuştur. Özellikle işçi sınıfının ekonomik bağımsızlığını kendi örgütlü yapıları aracılığıyla sağlayabileceği düşüncesi, sonraki modern kooperatif uygulamalarını şekillendirmiştir. Bu birikim, Rochdale Öncüleri tarafından geliştirilecek sistematik kooperatif modelinin oluşmasına önemli bir tarihsel zemin hazırlamıştır (Fairbairn, 1994).

3.2. Rochdale Öncüleri ve Modern Kooperatif İlkeleri

Kooperatifçilik tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri, 1844 yılında İngiltere’nin Rochdale kentinde kurulan Rochdale Öncüleri’dir (*Rochdale Society of Equitable Pioneers*). Sanayi kapitalizminin yoğun hissedildiği tekstil kentlerinden biri olan Rochdale’de, ağır çalışma koşulları, düşük ücretler, yoksulluk ve temel tüketim mallarına erişim güçlükleriyle karşı karşıya kalan 28 dokuma işçisi, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek dayanışmacı bir ekonomik yapı oluşturmak amacıyla bir araya gelmiştir. Bu girişim kooperatifçilik tarihinde ilk örnek olmamakla birlikte, önceki teorik tartışmaların ve sınırlı uygulamaların daha sistemli, sürdürülebilir ve kurumsal bir işletme modeline dönüşmesinde belirleyici olmuştur. Rochdale deneyimi, kooperatifçiliğin soyut bir dayanışma fikrinden çıkarak kuralları ve işleyişi olan kurumsal bir modele dönüşmesinin en önemli örneklerinden biri sayılmaktadır (Fairbairn, 1994).

Rochdale Öncüleri’ni kendilerinden önceki girişimlerden ayıran temel unsur, ekonomik rasyonalite ile demokratik ilkeleri aynı yapıda birleştirmeleridir. Robert Owen’ın toplumsal reform anlayışı ve Dr. William King’in tüketim kooperatifçiliğine ilişkin deneyimleri, Rochdale’de sistematik ve sürdürülebilir bir modele kavuşmuştur. Fairbairn’e göre (1994) Rochdale ilkeleri bir anda ortaya çıkmamıştır. Bu ilkeler 1820’lerden itibaren gelişen kooperatifçilik tartışmaları, Owenist deneyimlerin başarısızlıkları ve King’in pratik önerileri üzerinden şekillenmiştir. Bu nedenle Rochdale modeli, yeni bir tüketim kooperatifi değil, önceki birikimi uygulanabilir kurallar etrafında birleştiren tarihsel bir eşik olarak değerlendirilmelidir. Bu kurumsal başarının temelinde, risturn sisteminin etkili bir şekilde

uygulanması yatmaktadır. Charles Howarth tarafından geliştirilen bu sistem, işletme fazlasının, üyelerin kooperatifle yaptıkları alışveriş oranında geri dağıtılması esasına dayanır (Holyoake, 2017; Fairbairn, 1994). Böylece kooperatif, üyelerine doğrudan ekonomik fayda sağlayan, demokratik ilkelere dayalı ve ekonomik olarak sürdürülebilir bir işletme modeli haline gelmiştir. Rochdale sisteminin başarısında bu uygulamayı destekleyen ilkelerin de payı vardır. Öncülerin benimsediği ilkeler arasında nakit alışveriş, piyasa fiyatından satış, ağırlık ve ölçüde dürüstlük, sermayeye sınırlı faiz verilmesi, kişi başına bir oy esasına dayalı demokratik yönetim ve işlem fazlasının bir bölümünün eğitim fonuna ayrılması yer almıştır (Holyoake, 2017). Bu ilkeler, Rochdale modelinin üyelerine hizmet üretmeyi, güvenilir ticari ilişkiler kurmayı ve ortak yararı gözetmeyi amaçlayan kapsamlı bir kooperatifçilik anlayışına dayandığını göstermektedir. Rochdale sisteminin özünde, kooperatifin doğrudan kâr etmekten çok üyelerine hizmet üretmesi ve ortaya çıkan fazlanın ortaklara kullanım oranına göre iade edilmesi anlayışı bulunmaktadır (Conover, 1959). Bu yönüyle model, kooperatifçiliği ekonomik fayda, demokratik yönetim, dürüst ticaret, eğitim ve ortak yarar ilkeleriyle desteklenen kurumsal bir işletme modeli olarak öne çıkarmıştır.

Rochdale ilkelerini teknik işletme kurallarından ibaret görmek yeterli değildir. Walton’a göre Rochdale deneyimi, yoksulluktan çıkışın romantik bir öyküsü gibi anlatılsa da karmaşık bir sosyo-politik zemine dayanır. Açık üyelik, her ortağa eşit oy hakkı ve demokratik denetim gibi ilkeler, sıradan birer işletme kuralı değildir. Bu kurallar o dönemde siyasi ve ekonomik olarak yok sayılan işçi sınıfının, kooperatif çatısı altında var olma ve sisteme katılma çabasıdır (Walton, 2015). Kurucu ortaklar arasında farklı siyasi eğilimlerden kişilerin bulunması ve üyeler arasında bir kadın ortağın da yer alması, hareketin başlangıç aşamasında dahi kapsayıcı bir karakteri olduğunu göstermektedir (Hazar, 1970, s. 70). Rochdale deneyiminin toplumsal yönünü güçlendiren bir diğer unsur eğitime verilen önemdir. Kooperatifin elde ettiği gelirin bir kısmını eğitime ayırması, modelin sıradan bir tüketim ağı olmadığını gösterir. Bu yaklaşım üyelerin bilgi düzeyini, bilincini ve sisteme katılım kapasitesini artırmayı hedeflemiştir. Rochdale’deki eğitim faaliyetleri işçi sınıfına mesleki beceriler kazandırmakla beraber okuryazarlık, matematik, ekonomi politik ve teknik bilgi alanlarında da gelişimin önünü açmıştır (Inkster, 1988, s. 315-316). Eğitim ilkesi üyeleri daha bilinçli, bağımsız ve katılımcı bireylere dönüştüren temel bir toplumsal işlev üstlenmiştir.

Rochdale Öncüleri tarafından geliştirilen ilkeler, sonraki dönemlerde modern kooperatifçiliğin temel esasları olarak kabul edilmiştir. Gönüllü ve herkese açık üyelik, demokratik yönetim, işletme fazlasının üyeler arasında işlem hacmine göre dağıtılması, sermayeye sınırlı faiz verilmesi, bağımsızlık ve özerklik, eğitim ve bilgilendirme, kooperatifler arası iş birliği ve peşin alışveriş gibi esaslar bu modelin temel unsurlarını oluşturmuştur (Colombain & Hirschfeld, 1973; Hazar, 1970, s. 81). Bu ilkeler zamanla gelişerek özellikle 1937 ve 1966 yıllarında Uluslararası Kooperatifler Birliği tarafından yeniden ele alınarak evrensel bir çerçeveye kavuşturulmuştur (Fairbairn, 1994).

Rochdale modeli, kooperatifçiliğin hem ekonomik hem de toplumsal ve demokratik bir örgütlenme biçimi olduğunu ortaya koymuştur. Lambert’e göre bu modelin asıl yeniliği sermaye odaklı kâr hırsını bir kenara bırakıp hizmeti, ekonomik demokrasiyi ve kazancın adil paylaşımını merkeze almasıdır (Lambert, 1958). İşte bu yüzden Rochdale Öncüleri, modern kooperatifçiliğin miladı kabul edilmektedir. Dahası bu deneyim, günümüzdeki sosyal ekonomi ve sosyal girişimcilik tartışmalarının da tarihsel temelini oluşturmaktadır.

3.3. Raiffeisen Modeli ve Kırsal Kooperatifçilik

Modern kooperatifçilik, kentsel tüketim sınırlarını aşarak kırsala da yayılmıştır. Bu dönüşümün en önemli mimarı Friedrich Wilhelm Raiffeisen’in (1818-1888) Almanya’da geliştirdiği tarım kredi kooperatifleridir. İngiltere ve Fransa’daki hareketler sanayi kapitalizminin kentlerdeki yıkımına karşı doğarken, Almanya’daki model doğrudan kırsal kesimin ekonomik dertlerine çare aramıştır. Nitekim 19. yüzyıl Almanyası’nda feodal düzenin çökmesiyle köylüler geleneksel koruma ağlarından mahrum kalmıştır. Modern bankacılık sistemine erişemeyen bu kitle, hızla tefecilerin ağına düşmüştür (Gray, 1986). Finansman bulamayan ve ağır borçlar altında ezilen küçük üreticinin bu çaresizliği, kırsalda dayanışmaya dayalı finansal örgütlenmeleri zorunlu kılmıştır.

1840’lardan itibaren pek çok kasabanın belediye başkanı olan Raiffeisen, bu çaresizliğe bir çıkış yolu bulmak amacıyla 1848’de “Muhtaç Çiftçiyi Destekleme Derneği”ni hayata geçirmiştir. Başlangıçta

sadece hayırseverlik güdüsüyle atılan bu adım, zamanla öz-yardım (self-help) ilkesine dayanan kurumsal bir modele evrilmiştir. Model, 1862 yılında kurulan ilk tarım kredi kooperatifiyle birlikte modern kırsal kooperatifçiliğin en güçlü örneklerinden biri halini almıştır. Bu büyük dönüşüm, sıradan bir ekonomik örgütlenme hamlesinin çok ötesindedir. Peal'ın (1988) da belirttiği gibi, kırsal toplumu ahlaki ve sosyal açıdan yeniden ayağa kaldırma girişimidir.

Raiffeisen modeli temel olarak yerellik, karşılıklı sorumluluk ve dayanışma ilkelerine dayanmaktadır. Kooperatiflerin birbirini yakından tanıyan küçük topluluklarda kurulması, üyeler arasındaki güveni artırmıştır. Bu sayede kredi riskinin en aza indirilmesi amaçlanmıştır. Guinnane'e (2001) göre bu başarının sırrı, kooperatiflerin birer bilgi makinesi gibi çalışmasıdır. Bu yapılar, kredi piyasasındaki asimetric bilgi sorununu yerel sosyal ağlar sayesinde aşmıştır. Küçük bir coğrafi alanda örgütlenmek, üyelerin birbirlerinin ekonomik durumunu ve güvenilirliğini yakından bilmesini sağlamış; bu durum kooperatiflere güçlü bir denetim ve izleme avantajı kazandırmıştır (Guinnane, 2001, s. 370).

Modelin en ayırt edici özelliklerinden biri sınırsız sorumluluk ilkesidir. Üyelerin birbirlerine kefil olması ve ortak sorumluluk anlayışıyla hareket etmesi, finansal dayanışmayı güçlendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Bu yapı kredi sisteminin güven ilişkisi içinde işlemesine ve sürdürülebilir bir nitelik kazanmasına olanak sağlar. Ayrıca giriş aidatının bulunmaması, yönetim görevlerinin gönüllülük esasına dayanması ve elde edilen kârın ortaklara dağıtılmayarak yedek akçe olarak kullanılması, bu kooperatifleri kısa vadeli bireysel kazançtansa uzun vadeli kurumsal dayanıklılığa yöneltmiştir (Prinz, 2002). Bunun yanı sıra bu model güven, dayanışma ve toplumsal sorumluluk üzerine kurulu etik bir organizasyon biçimi olarak değerlendirilmiştir. Goglio ve Leonardi'ye (2010) göre modelin temel farkı, bireysel çıkar ile toplumsal sorumluluğu bütünleştiren genişletilmiş çıkar anlayışında yatmaktadır. Özellikle üyelerin birbirlerini yakından tanıdığı yerel yapı sayesinde kooperatifler, piyasalardaki bilgi eksikliğini azaltan ve küçük üreticilerin ekonomik sistemde varlıklarını sürdürebilmelerini sağlayan birer toplumsal güven mekanizması işlevi görmüştür.

Raiffeisen modelinin tarihsel gelişimi, yerel güven ve dayanışmaya dayalı özerk kooperatif yapıları ile daha geniş ve merkezi finansal sistemlere eklenme ihtiyacı arasındaki denge arayışını da ortaya koymaktadır. Peal'e (1988) göre başlangıçta tamamen öz-yardım ilkesine dayanan bu yapı, zamanla büyüyen finansal ihtiyaçlar nedeniyle devlet destekli merkezi kurumlarla ilişki kurmak zorunda kalmıştır. Özellikle 1895 yılında kurulan Prusya Merkezi Kooperatif Bankası ile gelişen ilişkiler, modelin yerel dayanışma temelli karakterinin giderek merkezi bir finansal yapıya eklenmesine neden olmuştur. Bu durum, Raiffeisen modelinin tarihsel gelişiminde yerel toplumsal dayanışma ile modern finansal sistemin merkeziyetçi yapısı arasındaki temel paradoksu yansıtmaktadır. Model kırsal kalkınma politikaları ve kooperatifçilik tarihi açısından dünya genelinde etkili bir örnek olmayı sürdürmüştür. Fairbairn'e (2017) göre Raiffeisen modeli, marjinalleşmiş çiftçi gruplarını ekonomik, hukuki ve yönetsel süreçlere dâhil eden önemli bir sosyal inovasyon örneğidir. Yaklaşık yirmi yıllık deneme yanılma süreci içerisinde şekillenen bu model Hristiyan yardımseverliği düşüncesini öz-yardım anlayışıyla birleştirerek kırsal toplumda ekonomik dayanışmayı ve finansal güvenliği güçlendirmiştir.

Raiffeisen modelinde yardımseverlik, öz-yardım ve yerel dayanışma anlayışı ahlaki bir çerçeve olarak kalmamıştır. Tüm bunlar küçük üreticilerin finansal sisteme entegre olmasını sağlayan pratik bir örgütlenme biçimine dönüşmüştür. Özellikle krediye erişimi sınırlı olan küçük üreticilerin yerel güven ilişkileri, karşılıklı denetim ve sınırsız sorumluluk ilkesi üzerinden kredi kullanabilmesi, modelin kırsal kalkınma açısından önemini artırmıştır. Guinnane'e (2001) göre bu kooperatifler, üyelerin birbirleri hakkındaki yerel bilgilerini kredi sürecine dâhil etmiştir. Bu sayede ticari bankaların aşamadığı o büyük bilgi engelini yerel bağlarla çözerek küçük üreticiler için işleyen bir kredi sistemi kurmuştur. Goglio ve Leonardi'ye (2010) göre ise Raiffeisen modelinin ayırt edici yönü, dayanışma ve karşılıklılık ilkelerini finansal örgütlenmenin merkezine yerleştirmesidir. Bu nedenle Raiffeisen modeli, bugünün modern mikrofinans sistemleriyle aynı sayılmasa da dar gelirli kitlelerin dayanışma ağıyla fonlanmasında tarihteki ilk ve en etkili örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

4. Türkiye'de Kooperatifçilik Serüveni: Yukarıdan Aşağıya Bir Modernleşme

Türkiye'de kooperatifçilik hareketi, Batı Avrupa'daki örneklerinden farklı olarak tabandan gelişen sivil bir ihtiyaç hareketi şeklinde ortaya çıkmamıştır. Devletin toplumsal kalkınma, kırsal modernleşme ve ekonomik dönüşüm hedefleriyle birlikte şekillenmiştir. Avrupa'da kooperatifçilik çoğunlukla

sanayileşmenin yarattığı toplumsal sorunlara karşı işçi sınıfı, küçük üreticiler ve tüketiciler tarafından geliştirilen dayanışma mekanizmaları üzerinden gelişirken, Türkiye’de kooperatifçilik devletin modernleşme ve kalkınma politikalarıyla iç içe ilerlemiştir. Bu nedenle Türkiye’deki kooperatifçilik deneyimi, büyük ölçüde yukarıdan aşağıya modernleşme anlayışı çerçevesinde biçimlenmiştir. Ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşümlere bağlı olarak farklı dönemlerde değişen bir gelişim seyri izlemiştir (Mengi, 2023, s. 124; Bilgin & Tanıyıcı, 2008, s. 137).

Türkiye’de kooperatifçilik düşüncesinin sosyolojik kökleri, Batılı formlarla kurumsallaşmadan önce Anadolu’nun toplumsal dayanışma kültüründe aranabilir. Özellikle Ahilik teşkilatı, esnaf ve zanaatkarları sadece mesleki bakımdan düzenleyen bir yapı olarak ele alınmamalıdır. Bu yapılar sosyal yardımlaşma, mesleki eğitim, ahlaki denetim ve adil üretim anlayışını bir arada taşıyan kurumsal bir örgütlenme biçimi olmuştur. Ahilik bünyesinde yer alan orta sandıkları, usta-çırak ilişkisi, mesleki dayanışma ve fiyat denetimi gibi uygulamalar, modern kooperatifçiliğin etik değerleriyle belirli ölçülerde benzerlik göstermektedir (Kılıç & Aydoğan, 2022, s. 47; Aktaş, 2007). Bu yönüyle Ahi Birlikleri karşılıklı yardım, dayanışma, üyelerin eğitimi ve aracısız ürün pazarlama gibi özellikleriyle günümüz kooperatifçilik anlayışının tarihsel öncülleri arasında değerlendirilebilir (Serinikli, 2017). Yani kooperatifçilik Türkiye’de ithal bir model olmaktan ziyade var olan bir toplumsal adalet geleneğinin modern bir devamı niteliğinde ele alınabilir. Ancak yine de geleneksel yardımlaşma biçimlerini doğrudan modern kooperatifçilikle özdeşleştirmek de doğru değildir. Bu yapılar modern kooperatiflerin hukuki statüsü, gönüllü üyelik sistemi, demokratik ortak kontrolü ve ekonomik katılım ilkeleriyle birebir aynı nitelikte değildir. Bu geleneksel pratikler, Türk toplumunda müşterek hareket etme, ortak emek üretme ve dayanışma yoluyla sorun çözüme kültürünün tarihsel zeminini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. (Özcan, 2007; Geray, 2014).

Bu tarihsel benzerlik Anadolu’daki dayanışma pratikleri ile Batı’daki kooperatifçilik düşüncesi arasındaki muhtemel etkileşimleri tartışmak bakımından da önemlidir. Literatürde Rochdale Öncüleri’nden Michael Sandown’un 1828-1831 yılları arasında Anadolu’yu gezerek esnaf birliklerini incelediği ve bu yapılardan etkilendiğine yönelik değerlendirmeler de mevcuttur. Bu tür aktarımlar Anadolu’daki dayanışma temelli ekonomik örgütlenmelerin, Batı’daki kooperatifçilik düşüncesiyle ilişkilendirilebilmesi bakımından dikkat çekicidir. Fakat bu iddia temkinli biçimde ele alınmalıdır. Çünkü söz konusu aktarım, kooperatifçiliğin doğrudan Anadolu’dan Avrupa’ya geçtiğini kesin olarak kanıtlamamakta; daha çok farklı toplumlarda benzer dayanışma arayışlarının ortaya çıkabildiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır (Aktaş, 2007).

Anadolu’daki geleneksel dayanışma pratikleri, Türkiye’de kooperatifçilik düşüncesinin toplumsal zeminini göstermesi bakımından önem taşır. Bununla birlikte modern ve kurumsal kooperatifçiliğin ilk örneklerinin Osmanlı Devleti’nin son döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle kırsal alanda yaygınlaşan tefecilik sorunu, küçük üreticilerin yüksek faizli borç ilişkileri içinde ekonomik bağımsızlıklarını kaybetmelerine neden olmuştur. Bu soruna çözüm üretmek amacıyla Mithat Paşa öncülüğünde 1863 yılında Tuna Vilayeti’nde Memleket Sandıkları kurulmuştur. Memleket Sandıkları, tarımsal kredi imkânlarından yoksun olan çiftçiyi tefecilerin sömürsünden korumayı amaçlayan ve yerel dayanışma esasına dayanan erken bir örgütlenme modeli olarak Türk kooperatifçilik tarihinin başlangıç noktalarından biri kabul edilmektedir. Memleket Sandıkları’nın özgün yönlerinden biri, Batı’daki örneklerin doğrudan kopyası olmaktan çok yerli dayanışma pratiklerinden beslenen bir model olarak gelişmesidir. Bu yapı, özellikle imece usulünün hukuki ve mali bir örgütlenmeye dönüştürülmesiyle ortaya çıkmıştır. Başlangıçta çiftçilerin ortak arazileri ekip biçerek elde ettikleri hasılatla sermayelendirilen sandıklar, köylülerin ortak emek ve ortak kaynak yaratma kapasitesine dayalı bir kredi mekanizması oluşturmuştur. Bu yönüyle Memleket Sandıkları Almanya’daki Raiffeisen tipi tarımsal kredi kooperatifleriyle benzer bir işlev üstlenmiştir. Böylece küçük üreticilerin dayanışma yoluyla ucuz krediye erişmesini ve tefecilik sistemine karşı korunmasını amaçlamıştır (Özcan, 2007, s. 61; Öksüz, 1980, s. 330-331).

Memleket Sandıkları’nın 1867 yılında bir nizamname ile hukuki zemine kavuşturulması, Osmanlı’da zirai kredi sisteminin kurumsallaşması açısından önemli bir adımdır. Ancak sandıkların zamanla yeterli sermaye birikimini sağlayamaması ve görevlerini yerine getirmekte zorlanması, yapının yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda aşar vergisine onda bir oranında zam yapılmış, söz konusu artış “menafi hissesi” olarak adlandırıldığı için Memleket Sandıkları 1883 yılında Menafi

Sandıkları'na dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm ad değişikliğiyle sınırlı kalmamıştır. Memleket Sandıkları'nda görülen eksikliklerin ve denetim sorunlarının giderilmesi amacıyla Menafi Sandıkları'nın devlet denetimine alınması da öngörülmüştür (Gönen, 1982, s. 43). Böylece Osmanlı'da dayanışma temelli yerel kredi örgütlenmesi, zamanla merkezi ve denetimli bir finansal yapı içinde yeniden düzenlenmiştir. II. Meşrutiyet dönemi, kooperatifçiliğin ideolojik ve iktisadi olarak da tartışıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde kooperatifçilik, kapitalist rekabetin yarattığı eşitsizlikler ile sosyalizmin sınıf çatışması yaklaşımı arasında üçüncü bir yol olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Milli İktisat düşüncesi çerçevesinde kooperatifçilik, Müslüman-Türk unsurların iktisadi hayatta güçlenmesini ve yabancı ya da azınlık sermayesi karşısında örgütlü bir ekonomik yapı oluşturmaya sağlayacak araçlardan biri olarak görülmüştür (Özcan, 2007). Bu bağlamda Ahmet Cevat Emre, tüketim kooperatifçiliğinin düşünsel gelişiminde öne çıkan isimlerden biri olmuştur. Ahmet Cevat Emre'nin 1913 tarihli çalışması, Türkiye'de kooperatifçilik alanında yayımlanan ilk kitap niteliğindeki eserlerden biri olarak değerlendirilmekte, yazar, tüketim kooperatifçiliğinin ülkedeki öncü temsilcileri arasında gösterilmektedir (Mülayim, 2006; Saka, 1983, s. 43). Kooperatifçilik, küçük üretici ve tüketicilerin örgütlenmesini sağlayarak ekonomik gücün geniş toplumsal kesimlere yayılmasına katkı sunabilecek bir model olarak değerlendirilmiştir. 1913 yılında İstanbul'da kurulan Rochdale tipi tüketim kooperatifleri ile 1914 yılında hazırlanan ancak savaş koşulları nedeniyle yasalaşamayan 88 maddelik Kooperatif Şirketler Yasa Tasarısı ise bu dönemin düşünsel ve hukuki mirasını göstermesi bakımından önemlidir. Cumhuriyet döneminde ise kooperatifçilik bilincinin yaygınlaşmasına yönelik yayın faaliyetleri önem kazanmış; bu kapsamda Ahmet Hamdi Başar tarafından 1932 yılında yayımlanmaya başlanan Kooperatif Dergisi, 1934 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür (Gülpak, 1997).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde kooperatifçilik, ekonomik bir örgütlenme biçimi olmanın yanı sıra ulusal kalkınma, kırsal modernleşme ve toplumsal dönüşüm politikalarının araçlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyet yönetimi, kırsal üretimin modernleştirilmesini, küçük üreticinin desteklenmesini ve ekonomik kalkınmanın tabana yayılmasını temel hedeflerden biri olarak görmüştür. Bu nedenle kooperatifçilik özellikle tarım politikaları ve ulusal ekonomi anlayışı içinde önemli bir yer edinmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün kooperatifçiliğe verdiği önem de bu dönemde hareketin siyasal ve sembolik düzeyde desteklendiğini göstermektedir. Atatürk'ün "*Kooperatif yapmak, maddi ve manevi kuvvetleri birleştirmektir*" şeklindeki yaklaşımı, kooperatifçiliğin toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir örgütlenme biçimi olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. 1925 yılında kurulan Ankara Memurlar Tüketim Kooperatifi'ne bir numaralı ortak olarak kaydolması ve 1936 yılında Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi'nin kuruluşuna öncülük etmesi, devletin bu modele verdiği önemin somut göstergeleri arasında yer alır (Mengi, 2023; Özcan, 2007; Gülpak, 1997).

Cumhuriyet yönetiminin kooperatifçiliği kalkınma ve kırsal modernleşme politikalarının bir parçası olarak değerlendirmesi, erken dönemde yapılan hukuki düzenlemelere de yansımıştır. 1924 tarihli 498 sayılı İtibari Zirai Birlikler Kanunu, tarımsal örgütlenmeye yönelik erken düzenlemelerden biri olmuştur. 1935 yılında yürürlüğe giren 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun ile 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ise tarımsal kooperatifçiliğin yasal çerçevesini güçlendirmiştir. Kooperatifçiliğin Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 ve 1935 programlarında yer alması, bu modelin devletin resmi kalkınma stratejisi içinde benimsendiğini göstermektedir. Ancak erken Cumhuriyet dönemindeki kooperatifçilik modeli büyük ölçüde devlet merkezli bir karakter taşımıştır. Kooperatifler Batı Avrupa'daki örneklerde görülen tabandan örgütlenen sivil dayanışma yapılarından farklı bir gelişim seyri izlemiştir. Erken Cumhuriyet döneminde bu yapılar tarımsal üretimi düzenleyen, kırsal kalkınmayı destekleyen ve devletin ekonomi politikalarını yerel düzeyde hayata geçiren araçlar olarak işlev görmüştür. Bu durum kooperatiflerin kurumsal kapasitesinin gelişmesine katkı sağlamakla birlikte hareketin özerk ve demokratik niteliğinin kimi zaman devletin yönlendirici rolü altında sınırlandırılmasına da neden olmuştur. Dolayısıyla erken Cumhuriyet döneminde kooperatifçilik bir yandan kırsal kalkınmayı destekleyen kurumsal bir araç haline gelirken, diğer yandan devletin modernleşme ve ekonomi politikalarıyla yakından bağlantılı bir örgütlenme modeli olarak şekillenmiştir (Öksüz, 1980; Mengi, 2023; Bilgin & Tanıyıcı, 2008).

1960 sonrası dönem Türkiye'de kooperatifçiliğin yaygın, kurumsal ve anayasal bir zemine kavuştuğu aşama olmuştur. 1961 Anayasası'nın 51. maddesiyle devlete kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alma görevinin verilmesi, anayasal güvenceyi sağlamıştır. Bu gelişme kooperatifçiliğin, planlı

kalkınma anlayışının ve toplumsal gelişme politikalarının bir parçası olarak görüldüğünü ortaya koyar. Dönemin en önemli hukuki düzenlemelerinden biri ise 10 Mayıs 1969 tarihinde yürürlüğe giren 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'dur. Söz konusu kanun, daha önce dağınık halde bulunan mevzuatı birleştirerek kooperatiflerin hukuki yapısını güçlendirmiştir. Birlikler ile merkez birlikleri aracılığıyla üst örgütlenme imkânı sağlamıştır. Böylece kooperatifçilik hareketi, yerelde faaliyet gösteren küçük yapılar olmaktan çıkarak geniş ölçekli ve kurumsal bir örgütlenme kapasitesine kavuşmuştur. Bu nedenle 1960 sonrası dönem, Türkiye'de kooperatifçiliğin anayasal güvence, yasal düzenleme ve planlı kalkınma anlayışı içinde yeniden konumlandığı önemli bir evre olarak değerlendirilebilir (Özcan, 2007; Mengi, 2023). Bu yönüyle 1960 sonrası dönem, Türkiye'de kooperatifçiliğin sistemli, hukuki ve örgütsel temellerinin belirlenildiği önemli bir eşik olmuştur.

1960'lı ve 1970'li yıllarda kooperatifçilik kırsal kalkınma ve kentleşme politikaları açısından görünür bir araç haline gelmiştir. Köy Kalkınma Kooperatifleri, kırsal kalkınma politikalarının önemli uygulama alanlarından biri olmuştur. 1965 sonrasında yurt dışı işçi kontenjanı gibi teşviklerin de etkisiyle hızla artmıştır. 1971 yılında KÖY-KOOP'un kurulmasıyla kırsal kooperatifçilikte dikey örgütlenme güçlenmiş ve kooperatifler tarımsal üretim, kırsal altyapı ve yerel kalkınma alanlarında daha görünür olmuştur. Ancak bu hızlı büyüme, her zaman tabandan gelen güçlü bir kooperatif bilincine dayanmamıştır. Çoğu zaman devlet teşvikleri ve yönlendirmeleriyle şekillenmiştir. Aynı dönemde kooperatifçilik kentleşme ve konut politikaları bağlamında da önem kazanmıştır. Hızlı kentleşme, gecekondulu sorunu ve konut ihtiyacının artması, konut kooperatifçiliğini sosyal politika açısından önemli bir araç haline getirmiştir. Toplumcu belediyeçilik anlayışının etkisiyle belediyeler ve kooperatifler arasında iş birlikleri geliştirilmiş; İzmit Yeni Yerleşmeler Projesi ve Ankara Batıkent Projesi, belediye-kooperatif iş birliğinin dikkat çeken örnekleri arasında yer almıştır (Öksüz, 1980; Bilgin & Tanıyıcı, 2008; Mengi, 2024). Bu yönüyle 1960'lı ve 1970'li yıllar, Türkiye'de kooperatifçiliğin kırsal üretimden kentsel yaşam alanlarına uzanan geniş bir toplumsal politika aracına dönüştüğü bir dönem olarak değerlendirilebilir.

1980 sonrası dönem, Türkiye'de kooperatifçilik hareketi açısından önemli kırılmaların yaşandığı bir süreçtir. 24 Ocak 1980 kararlarıyla serbest piyasa ekonomisinin güçlenmesi, devletin tarımsal desteği azaltması ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesine yönelik politikalar, kooperatiflerin ekonomik ve kurumsal yapısını etkilemiştir. Sosyal devlet anlayışının gerilemesi ve kamu desteklerinin azalması, özellikle tarım ve konut kooperatiflerini piyasa koşulları karşısında kırılgan hale getirmiştir. Bu dönemde kooperatifçilik, geçmiş yıllarda devlet desteğine bağımlı olarak büyümenin getirdiği yapısal sorunlarla da yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte birçok kooperatifte ortaklık bilinci zayıflamıştır. Kooperatifler, uzun vadeli dayanışma ve ortak üretim amacından uzaklaşarak sadece devlet desteklerinden faydalanmak için kurulan pragmatik yapılara dönüşmüştür. 1984 yılında Milli Kooperatifçilik Eğitim Enstitüsü'nün kapatılması ise kooperatifçilik alanında eğitilmiş ve nitelikli personel yetiştirme kapasitesini zayıflatmıştır. Neoliberal dönemde yaşanan bir diğer problem, kooperatifçilik mevzuatındaki dağınıklık ve yetki karmaşası olmuştur. 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu, 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ile 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun arasında ortaya çıkan parçalı yapı, kooperatiflerin etkili ve toplu bir kurumsal çerçevede yönetilmesini zorlaştırmıştır. Bu mevzuat dağınıklığı, kooperatifçiliğin farklı sektörlerde farklı idari yapılara bağlı olarak gelişmesine yol açmıştır. Bu durum sektörün genel koordinasyon kapasitesini sınırlandırmıştır (Yalçın & Çetin, 2021; Aktaş, 2007; Can & Sakarya, 2012). Yani 1980 sonrası dönem, kooperatifçiliğin devlet destekli bir kalkınma aracı olma özelliğini kaybettiği bir evredir. Bu yeni süreçte kooperatifçilik piyasa baskısı, kurumsal kırılganlık ve mevzuat parçalanması gibi kronik sorunlarla yüzleşen bir dönüşüm dönemi olarak değerlendirilebilir.

1980 sonrası dönüşüm, özellikle konut kooperatifçiliği alanında belirginleşmiştir. 1984'te çıkarılan Toplu Konut Kanunu ile özel inşaat şirketlerinin de konut fonlarından yararlanmaya başlaması, kooperatiflerin konut üretimindeki ağırlığını azaltmıştır. 2001 yılında TOKİ'nin güçlenen merkezi rolüyle konut üretimi giderek kamu-özel sektör eksenli, merkezi ve piyasa odaklı bir yapıya yönelmiştir. Böylece konut kooperatifçiliği eski etkinliğini büyük oranda kaybetmiştir. Benzer şekilde tarım alanında yaşanan serbestleşme politikaları ve Avrupa Birliği uyum süreci de kooperatif üst birliklerinin işlevlerinde daralmaya yol açmıştır (Mengi, 2023).

2000 sonrası dönemde Türkiye’de kooperatifçilik yeni bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte klasik tarım, kredi ve konut yapılarının yanına kadın girişimini destekleyen üretim ortaklıkları, yenilenebilir enerji kooperatifleri, sosyal kooperatifler ve yerel kalkınma odaklı modeller de eklenmiştir. Bu çeşitlilik, kooperatifçiliğin eski bir kalkınma modeli olmaktan çıktığını ve günümüzün sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi ve sürdürülebilir kalkınma arayışlarında dinamik bir aktör olarak yerini aldığını göstermektedir (Mengi, 2023; Kılıç & Aydoğan, 2022). Kooperatifçiliğin faaliyet alanlarının genişlemesi ve güncel ekonomi politik ile bağlantı kurması, ilk bakışta kooperatifçiliğin kapitalist piyasa ilişkilerine alternatif dayanışmacı bir örgütlenme biçimi yarattığı izlenimi verir. Ancak bu genişleme aynı zamanda kapitalist toplumsal formasyon içerisine dahil ol(a)mayan toplulukları (hem emek hem tüketici olarak) eklemleme olarak da değerlendirilebilir. 21. yüzyılda Sanayi 4.0, dijital platformlar, esnek üretim ilişkileri ve bunlara uygun geliştirilen platform kooperatifçiliği; piyasa ekonomisi, rekabetçilik, verimlilik baskısı ve girişimcilik kavramları içerisinde sınırlandırılmaktadır. Bu yönüyle kooperatifçilik kapitalist üretim sisteminin temel çelişkileri içerisinde emekçi dayanışmasından daha çok; küçük üreticilerin, kadın emeğinin, kırsal üreticilerin ve güvencesiz emek biçimlerinin piyasaya daha düzenli ve sistematik biçimde katılmasını sağlayan bir ara mekanizma işlevi görmektedir. Türkiye’de kooperatifçiliğin yeni faaliyet alanları henüz gelişme aşamasında olmakla birlikte kooperatifçiliğin geleceğini şekillendirecek önemli tartışma başlıklarından biri haline gelmektedir. Yeni dönem kooperatifçiliğinin bir diğer yönü ise yerel kalkınma politikalarıyla kurulan ilişkidir. Tarımsal üretimin desteklenmesi, yerel üreticinin pazar erişiminin güçlendirilmesi, kadın emeğinin görünür hale getirilmesi ve kırsal kalkınmanın desteklenmesi amacıyla geliştirilen belediye-kooperatif ortaklıkları kooperatiflerin yereldeki işlevini yeniden öne çıkarmaktadır. Tire Süt Kooperatifi gibi örnekler, kooperatiflerin üretici örgütler olmalarının yanı sıra yerel kalkınmanın stratejik aktörleri olarak da değerlendirilebileceğini göstermektedir (Yalçın & Çetin, 2021).

Türkiye’deki kooperatifçilik deneyimi genel olarak değerlendirildiğinde bu hareketin kurumsal kazanımlar ve yapısal sınırlılıklar üreten özgün bir gelişimi olduğu görülmektedir. Kooperatifçilik, Türkiye’de dayanışma, ortak fayda ve küçük üreticinin korunması gibi amaçlarla bağlantılı olmuştur. Ancak kurumsal gelişimini büyük ölçüde devlet, kalkınma ve modernleşme politikaları içinde sürdürmüştür. Devlet desteği, kooperatiflerin yaygınlaşmasını, hukuki altyapı kazanmasını ve farklı alanlarda örgütsel kapasite geliştirmesini sağlamıştır. Bu süreç, kooperatiflerin kimi zaman tabandan gelen güçlü bir ortaklık bilincinden uzaklaşmasına ve kamu desteğine daha bağımlı hâle gelmesine yol açmıştır. Bu durum, Türkiye’de kooperatifçiliğin en temel geriliminin devlet desteği ile demokratik özerklik arasında ortaya çıktığını göstermektedir. Kooperatifçilik, bugün geçmişe ait bir kalkınma aracı olarak değerlendirilemez. Kadın emeği, yerel üretim, sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, sürdürülebilir kalkınma ve çevresel sorumluluk gibi güncel tartışmalar, kooperatifçiliğin yeni toplumsal sorunlara cevap üretebilecek dinamik bir örgütlenme modeli olma potansiyelini koruyor gibi görünse de esnek piyasa disiplinine uyumu kolaylaştıran bir mekanizma olarak işlediği de göz önünde tutulmalıdır. Türkiye deneyimi de kooperatifçiliğin farklı tarihsel dönemlerde değişen ihtiyaçlara göre yeniden anlam kazanabilen esnek, toplumsal ve dayanışmacı bir model olduğunu ortaya koyan örneklerden biridir.

5. Kooperatifçilik Fikrinin Dönüşümü: Dünyadan Türkiye’ye Bir Değerlendirme

Kooperatifçilik fikrinin tarihsel gelişimi, bu örgütlenme modelinin her ülkede aynı toplumsal ve kurumsal koşullarda ortaya çıkmadığını göstermektedir. Dünya deneyiminde kooperatifçilik daha çok piyasa karşısında zayıf konumda bulunan işçilerin, tüketicilerin ve küçük üreticilerin geliştirdiği bir öz-yardım ve dayanışma hareketi olarak doğmuştur. Türkiye’de ise temelini toplumsal yardımlaşma kültüründen alan bir model var olmuştur. Fakat modern yapı, devletin kırsal kalkınmayı ve tarımı düzenleme politikaları sayesinde elde edilmiştir. Bu nedenle Türkiye deneyimi, dünya kooperatifçilik tarihinin doğrudan bir tekrarı değildir. Burada aynı fikrin farklı devlet-toplum ilişkileri içinde kazandığı özgün bir biçim söz konusudur (Mengi, 2023; Bilgin & Tanıyıcı, 2008).

Dünya kooperatifçilik hareketinin gelişiminde belirleyici unsur, sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı ekonomik ve toplumsal sorunlar olmuştur. İngiltere’de tüketim kooperatifçiliği, özellikle işçi sınıfının düşük ücret, kötü çalışma koşulları ve temel ihtiyaç maddelerine erişim sorunlarına karşı geliştirdiği pratik bir dayanışma biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Rochdale Öncüleri’nin tarihsel önemi, işçi sınıfının piyasa karşısındaki zayıflığını örgütlü, demokratik ve ekonomik olarak sürdürülebilir bir modelle aşmaya çalışmalarına dayanır. Rochdale modeli, dayanışma fikrini belirli işletme kuralları,

demokratik yönetim ilkeleri ve üyeye somut ekonomik fayda sağlayan mekanizmalarla birleştirerek modern kooperatifçiliğin kurumsal zeminini oluşturmuştur (Fairbairn, 1994). Türkiye’de ise kooperatifçilik düşüncesinin toplumsal arka planında Ahilik, imece ve keşik gibi geleneksel dayanışma pratikleri bulunmaktadır. Ancak modern kooperatifçiliğin gelişim çizgisi Batı Avrupa’daki örneklerden farklılaşmıştır. Batı’da kooperatifçilik sanayi kapitalizminin yarattığı işçi ve tüketici sorunlarına karşı tabandan gelişen bir hareket olarak öne çıkarken, Türkiye’de modern kooperatifçilik kırsal kredi ihtiyacı, tarımsal üretimin desteklenmesi ve devlet merkezli kalkınma politikaları etrafında kurumsallaşmıştır. Ahilik ve imece kültürü, Türk toplumunda ortak emek, karşılıklı yardım ve dayanışma alışkanlığının tarihsel olarak güçlü olduğunu gösterse de bu yapıları modern kooperatifçilikle birebir özdeşleştirmek pek mümkün değildir. Çünkü modern kooperatifçilik gönüllü üyelik, demokratik ortak kontrolü, ekonomik katılım, özerklik ve hukuki statü gibi kurumsal ilkelerle tanımlanan farklı bir örgütlenme modelidir (Özcan, 2007; Geray, 2014).

Bu farklı gelişim çizgisine rağmen Türkiye deneyiminin dünya kooperatifçilik tarihiyle en güçlü kesişme noktalarından biri, kırsal kredi ihtiyacı ve küçük üreticinin korunması meselesidir. Almanya’da Raiffeisen modeli, krediye erişemeyen küçük üreticileri tefecilikten korumak ve yerel güven ilişkileri üzerinden dayanışmaya dayalı bir finansman yapısı oluşturmak amacıyla gelişmiştir. Osmanlı’da Mithat Paşa öncülüğünde kurulan Memleket Sandıkları da benzer biçimde çiftçinin kredi ihtiyacını karşılamayı ve onu yüksek faizli borç ilişkilerinden korumayı hedeflemiştir. Bu benzerlik, Türkiye’de modern kooperatifçilik deneyiminin dünya örnekleriyle özellikle küçük üreticinin korunması ve kırsal finansman alanında ortak bir sorun zeminine sahip olduğunu göstermektedir (Zadil, 1969; Özcan, 2007). Ancak Raiffeisen modeli ile Memleket Sandıkları arasındaki benzerlik, iki deneyimin aynı kurumsal mantıkla geliştiği anlamına gelmemektedir. Raiffeisen modeli yerel güven, karşılıklı sorumluluk ve üyelerin birbirini denetleyebilmesi üzerine kurulu bir öz-yardım pratiği olarak şekillenmiştir. Memleket Sandıkları ise yerel dayanışma unsurları taşımakla birlikte Osmanlı idari yapısı içinde devlet adamı öncülüğünde ve kamusal düzenleme mantığıyla gelişmiştir (Guinnane, 2001; Öksüz, 1980). Yani iki model aynı toplumsal soruna cevap vermiştir fakat biri yerel üyeye dayalı kooperatif mantığıyla, diğeri ise devlet eliyle örgütlenen kırsal finansman anlayışıyla kurumsallaşmıştır.

Dünya kooperatifçilik hareketinde Rochdale modelinin ayırt edici yönü, kooperatifçiliği sadece ortak ihtiyaçların karşılanmasına dönük pratik bir yardımlaşma biçimi olarak ele almamasıdır. Burada demokratik yönetim, üyelerin ekonomik katılımı, eğitim, özerklik ve ortak fayda ilkeleri etrafında kurumsal bir modele dönüştürmesi söz konusudur. Türkiye deneyimi bu ilkeler bakımından değerlendirildiğinde kooperatifçiliğin hukuki ve kurumsal düzeyde geliştiği görülür. Ancak özellikle demokratik özerklik ve tabandan katılım bakımından kimi zaman sınırlı kaldığı görülmektedir (Fairbairn, 1994; Bilgin & Tanıyıcı, 2008). Dünya kooperatifçilik hareketinin merkezinde yer alan üyelerin kendi kendini yönetmesi ilkesi, Türkiye’de devletin yönlendirici rolü nedeniyle her dönemde aynı ölçüde güçlenememiştir.

Türkiye’nin dünya deneyiminden ayrıldığı temel noktalardan biri, kooperatifçiliğin uzun süre kalkınma politikalarıyla birlikte düşünülmesidir. Batı Avrupa’da kooperatifçilik işçilerin, tüketicilerin ve küçük üreticilerin piyasa karşısındaki kırılganlıklarına karşı geliştirdikleri taban hareketleri üzerinden gelişirken, Türkiye’de kooperatifçilik ulusal kalkınma, tarımsal modernleşme ve ekonomik bağımsızlık ekseninde gelişmiştir. Cumhuriyet döneminde kooperatifçilik, küçük üreticinin desteklenmesi, kırsal üretimin modernleştirilmesi ve milli ekonominin güçlendirilmesi açısından stratejik bir araç olarak görülmüştür (Özcan, 2007). Bu durum Türkiye’de kooperatifçiliğin çift yönlü bir karakterinin olmasına yol açmıştır. Bir yandan kooperatifçilik, toplumsal dayanışma ve ortak fayda fikriyle bağlantısını korumuştur. Diğer yandan ise devletin ulusal kalkınma politikalarının yerel düzeyde uygulanmasına aracılık eden bir kurumsal yapı haline gelmiştir. Bu nedenle Türkiye’de kooperatifçilik, dünya deneyimindeki öz yardım ve ekonomik demokrasi fikrini tamamen dışlamamıştır ama bu fikri güçlü bir devlet merkezli kalkınma geleneği içinde yeniden biçimlendirmiştir (Mengi, 2023; Bilgin & Tanıyıcı, 2008). Türkiye örneğinin özgünlüğü de tam olarak bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Planlı kalkınma dönemi, Türkiye’de kooperatifçiliğin hukuki ve örgütsel açıdan güçlendiği bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda devlet yönlendirmesine daha fazla bağlı hale geldiği bir aşamayı da temsil etmektedir. 1961 Anayasası’nın devlete kooperatifçiliği geliştirme görevi vermesi ve 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’nun yürürlüğe girmesi, kooperatifçiliğin kurumsal kapasitesini artırmıştır. Bu

yaygınlaşma, her zaman tabandan gelen güçlü bir kooperatif bilinciyle desteklenmemiştir. Kooperatifçilik hareketi sayısal ve kurumsal olarak büyürken demokratik katılım ve özerklik bakımından sınırlı bir gelişim göstermiştir (Mengi, 2023; Öksüz, 1980). Bu durum Türkiye deneyiminde devlet desteği ile kooperatiflerin özerk ve demokratik karakteri arasındaki gerilimi belirginleştirmiştir. Devletin destekleyici rolü, kooperatifçiliğin tarım, kredi, konut ve kırsal kalkınma gibi alanlarda yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bazı dönemlerde kooperatiflerin üyelerin ortak sorumluluğu ve katılımıyla gelişen yapılar olmaktan çok, kamu desteklerinden yararlanma amacıyla kurulan pragmatik örgütlenmelere dönüşmesine de yol açmıştır (Bilgin & Taniyıcı, 2008). Yani Türkiye’de kooperatifçilik, planlı kalkınma döneminde kurumsal yaygınlaşma bakımından önemli bir ivme kazanmış olsa da demokratik derinleşme ve özerk örgütlenme açısından dengeli bir gelişim çizgisi izleyememiştir.

Dünya kooperatifçilik hareketinde kooperatifler, genelde piyasa ve devlet arasında üçüncü bir alan olarak değerlendirilir. Bu yapılar klasik sermaye şirketleri gibi kâr maksimizasyonunu temel almazlar ama doğrudan devlet kurumu da sayılmazlar. Bu nedenle kooperatifler, sosyal ekonomi ve üçüncü sektör tartışmalarında ekonomik faaliyeti toplumsal fayda, demokratik katılım ve ortak sorumlulukla birleştiren ara yapılar olarak konumlandırılır. Türkiye deneyimi ise bu açıdan karmaşık bir görünüm sunar. Türkiye’de kooperatifler hukuken üye temelli sivil yapılar olmakla birlikte tarihsel olarak devlet politikalarıyla güçlü biçimde iç içe gelişmiştir. Bu durum kooperatiflerin üçüncü sektör niteliğini tamamen ortadan kaldırmamış ancak özerk sivil karakterlerinin dönemsel olarak zayıflamasına neden olmuştur (Birchall, 2004; MacPherson, 2012).

1980 sonrası neoliberal dönüşüm, Türkiye’deki kooperatifçilik modelinin kırılğan yönlerini belirginleştiren bir dönem olmuştur. Dünya genelinde kooperatifler piyasa ekonomisinin yarattığı eşitsizliklere karşı sosyal ekonomide alternatif örgütlenmeler olarak önem kazanırken, Türkiye’de devlet desteğine bağımlı gelişmiş birçok kooperatif piyasa koşullarına uyum sağlamakta zorlanmıştır. Devlet desteklerinin azalması, tarımsal koruma mekanizmalarının zayıflaması, konut alanında özel sektörün güçlenmesi ve mevzuat dağınıklığı, kooperatiflerin kurumsal ve ekonomik dayanıklılığını sınırlamıştır (Yalçın & Çetin, 2021; Can & Sakarya, 2012). Bu süreç kooperatifçiliğin yasal düzenlemeler veya kamu teşvikleriyle sürdürülebilir hale gelemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Güçlü ortaklık bilinci, kurumsal özerklik, demokratik denetim ve üyelerin ekonomik katılımı gibi unsurların da kurumsallaşması gerekmektedir (Güven, 1997; Bilgin & Taniyıcı, 2008). Ancak Türkiye deneyimini devlet bağımlılığı ve özerklik sorunu üzerinden okumak da eksik olur. Çünkü kooperatifçilik Osmanlı’da çiftçiye tefeciden koruma, Cumhuriyet döneminde tarımsal kalkınma ve milli ekonomi hedeflerini destekleme, planlı dönemde kırsal kalkınma ve konut üretimine katkı sağlama, günümüzde ise kadın emeği, yerel üretim, sürdürülebilirlik, yenilenebilir enerji ve sosyal ekonomi tartışmalarıyla yeniden ilişkilendirilme potansiyeli taşımaktadır (Mengi, 2023; Kılıç & Aydoğan, 2022).

Son yıllarda kadın kooperatifleri, sosyal kooperatifler, enerji kooperatifleri ve belediye-kooperatif iş birlikleri gibi örneklerin öne çıkması, Türkiye’de kooperatifçiliğin dünya kooperatifçilik hareketinin güncel yönelimleriyle yeniden kesişmeye başladığını göstermektedir. Dünya genelinde kooperatifçilik sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, sürdürülebilir kalkınma ve yerel toplulukların güçlendirilmesi bağlamında yeniden önem kazanırken, Türkiye’de de klasik tarım ve konut alanlarının ötesinde yeni toplumsal sorunlara cevap verebilecek bir model olarak tartışılmaktadır (Yalçın & Çetin, 2021). Bu yeni dönemin başarısı, neoliberal kapitalizmin toplumsal tahribatını dayanışma ve yerel kalkınma diliyle yönetilebilir kılan çelişkili bir entegrasyon mekanizması olarak kooperatiflerin kamu veya yerel yönetim destekleriyle ayakta kalan yapılar olmaktan çıkarak üyelerinin gerçek katılımı, emekçi sınıfların ihtiyaçları üzerinden şekillenmiş ortak sorumluluğu ve demokratik denetimiyle işleyen özerk örgütlenmelere dönüşmesine bağlıdır.

Bu çerçevede Türkiye deneyimi, dünya kooperatifçilik tarihi açısından benzerlik ve farklılıklar taşıyan özgün bir örnek olarak değerlendirilebilir. Benzerlik kooperatifçiliğin Türkiye’de de ekonomik olarak zayıf kesimleri koruma, dayanışmayı örgütleme ve ortak fayda üretme amacı taşımasında görülmektedir. Farklılıklar ise bu amacın Batı Avrupa’daki gibi güçlü bir taban hareketi üzerinden değil de devletin kalkınma ve modernleşme politikaları aracılığıyla kurumsallaşmasında ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de kooperatifçilik, dünyadaki kooperatifçilik fikrinin doğrudan tekrarı olarak değil, bu fikrin yerel tarihsel koşullar, devlet-toplum ilişkileri ve kalkınma politikaları içinde yeniden biçimlenmiş hali olarak okunmalıdır. Bu nedenle Türkiye deneyimi başarısız bir kopya değildir. Kooperatifçilik fikrinin farklı

bağlamlarda nasıl dönüştüğünü gösteren özgün bir örnek olarak düşünülebilir (Fairbairn, 1994; Mengi, 2023; Yalçın & Çetin, 2021). Gelecekte daha güçlü bir kooperatifçilik pratiği için temel mesele devlet desteği ile demokratik özerklik, kurumsal yaygınlaşma ile tabandan katılım ve ekonomik işlev ile toplumsal sorumluluk arasında daha dengeli bir yapı kurabilmektir.

6. Sonuç

Bu çalışma kooperatifçiliğin tarihsel gelişimini farklı toplumsal ve kurumsal bağlamlarda değişen ekonomik ve sosyal bir model olarak ele almıştır. Çalışmada ulaşılan temel sonuç kooperatifçiliğin dünyada ve Türkiye’de benzer sorun alanlarına cevap üretmesine rağmen cevabın farklı kurumsal mantıklarla şekillendiğidir. Dünya kooperatifçilik hareketinde öz yardım, demokratik katılım, üye merkezlik ve ekonomik dayanışma belirleyici unsurlar olarak öne çıkarken Türkiye’de modern kooperatifçiliğin gelişimi devlet, kalkınma, kırsal modernleşme ve ekonomik örgütlenme politikalarıyla iç içe ilerlemiştir.

Bu farklılık, Türkiye deneyimini dünya kooperatifçilik tarihinden koparmamaktadır. Türkiye’de kooperatifçilik küçük üreticinin korunması, tarımsal krediye erişim, dayanışmanın örgütlenmesi ve ortak faydanın sağlanması gibi yönleriyle dünya kooperatifçilik hareketiyle ortak bir zemine sahiptir. Ancak bu ortak amaç Türkiye’de Batı Avrupa’daki gibi güçlü bir taban hareketi üzerinden ilerlememiştir. Burada büyük ölçüde devletin yönlendirici ve kurucu rolü aracılığıyla kurumsallaşma söz konusudur. Bu nedenle Türkiye’deki kooperatifçilik deneyimi, dünyadaki genel modelin sıradan bir taklidi ya da eksik bir kopyası sayılamaz. Bu hareket yerel tarihsel koşulların, devlet-toplum ilişkilerinin ve kalkınma politikalarının şekillendirdiği, bütünüyle kendine has ve özgün bir süreç olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmanın ortaya koyduğu en önemli tespitlerden biri Türkiye’de kooperatifçiliğin gelişiminde devlet desteği ile demokratik özerklik arasında bir gerilim bulunmasıdır. Devlet desteği kooperatiflerin yaygınlaşmasını, hukuki altyapı kazanmasını ve farklı sektörlerde kurumsal kapasite oluşturmalarını kolaylaştırmıştır. Ama aynı süreç kooperatiflerin bazı dönemlerde üyelerin ortak iradesi, ekonomik katılımı ve demokratik sorumluluğu üzerinden gelişen özerk yapılar olmaktan uzaklaşmasına da neden olmuştur. Bu durum Türkiye’de kooperatifçiliğin nicel olarak büyüme ile demokratik derinleşme arasında her zaman dengeli bir gelişim çizgisi izleyemediğini göstermektedir.

1980 sonrası dönemde yaşanan dönüşüm, bu gerilimin sonuçlarını görünür kılmıştır. Devlet desteklerinin azalması, piyasa koşullarının sertleşmesi ve mevzuattaki parçalı yapı, kooperatiflerin yasal düzenlemeler veya kamu teşvikleriyle sürdürülebilir hale gelemeyeceğini göstermiştir. Kooperatifçiliğin kalıcı bir toplumsal örgütlenme modeline dönüşebilmesi için güçlü bir ortaklık bilincine, demokratik denetim kültürüne, üyelerin ekonomik katılımına ve kurumsal özerkliğe ihtiyaç vardır. Bu unsurlar gelişmediğinde kooperatifler, dayanışma ve ortak fayda üretme kapasitesini korumakta zorlanmakta ve daha çok destek, teşvik ya da kısa vadeli çıkar beklentileriyle ayakta kalan yapılara dönüşebilmektedir.

Türkiye’de kooperatifçilik deneyimini sadece devlet bağımlılığı ve kurumsal kırılganlık üzerinden okumak da eksik olur. Son yıllarda kadın kooperatifleri, sosyal kooperatifler, enerji kooperatifleri, yerel üretici kooperatifleri ve belediye-kooperatif iş birlikleri gibi örneklerin öne çıkması, kooperatifçiliğin güncel toplumsal sorunlara cevap üretme potansiyelini koruduğunu göstermektedir. Bu yeni yönelimler, kooperatifçiliğin tarım ve konut gibi geleneksel alanların ötesine geçerek sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, sürdürülebilir kalkınma, yerel üretim, kadın emeği ve çevresel sorumluluk gibi güncel tartışmalarla yeniden ilişkilendiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye’de kooperatifçiliğin geleceği, devlet desteğinin tamamen kesilmesinden ziyade bu ilişkinin niteliğine bağlıdır. Asıl çözüm kamu katkısının, kooperatiflerin özerk ve demokratik yapısını zedelemeyecek şekilde yeniden kurgulanmasıdır. Devletin rolü, kooperatiflerin yerine geçen veya onları yönlendiren bir aktör olmaktan çok hukuki güvence sağlayan, eğitim ve kapasite gelişimini destekleyen, demokratik işleyişi güçlendiren ve yerel dayanışma ağlarını teşvik eden kolaylaştırıcı bir çerçeve sunmak olmalıdır. Bu denge kurulabildiği ölçüde kooperatifçilik, Türkiye’de geçmişin tozlu sayfalarında kalan bir kalkınma aracı olmaktan kurtulacaktır. Aksine model günümüzün ekonomik ve toplumsal krizlerine karşı katılımcı, dayanışmacı ve sürdürülebilir çözümler sunan dinamik bir yapı olarak yeniden anlam kazanabilir.

Kaynakça

- Aktaş, C. (2007). *Türkiye’de kooperatifçilik eğitiminin gelişimi* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Akyıldız, H. (2008). Tartışılan boyutlarıyla “homoeconomicus”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 29-40.
- Beecher, J., & Bienvenu, R. (Ed. ve Çev.). (1971). *The utopian vision of Charles Fourier: Selected texts on work, love and passionate attraction*. Beacon Press.
- Bell, D. (1968). Charles Fourier: Prophet of Eupsychia. *The American Scholar*, 38(1), 41-58.
- Bilgin, N., & Tanıyıcı, Ş. (2008). Türkiye’de kooperatif ve devlet ilişkilerinin tarihi gelişimi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(15), 136-159.
- Birchall, J. (1991). *The hidden history of co-operative housing in Britain* (Working Paper No. 17). Brunel University, Department of Government.
- Birchall, J. (2004). *Cooperatives and the Millennium Development Goals*. International Labour Office.
- Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Can, M. F., & Sakarya, E. (2012). Dünya ve Türkiye’de tarım ve hayvancılık kooperatiflerinin tarihsel gelişimi, iktisadi önemi ve mevcut durumu. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 83(1), 27-36.
- Colombain, M., & Hirschfeld, A. (1973). Rochdale kurallarının kalkınma yolundaki ülkelerde uygulanmasının sorunları ve zorlukları. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 9(2), 361-378.
- Conover, M. (1959). The Rochdale principles in American co-operative associations. *Western Political Quarterly*, 12(1), 111-122.
- Corina, J. G. (1994). William King (1786-1865): Physician and Father of the Co-Operative Movement. *Journal of Medical Biography*, 2(3), 168-176.
- Çıkmın, A. (2003). Atatürk dönemi ekonomi politikaları ve kooperatifçilik. *YAR Müdafaa-i Hukuk Dergisi*, (62), 25-32.
- Çıvgın, H. (2011). *Charles Fourier: Kuramı ve ekolojik kriz ortamında bir eko-filozof olarak okunabilme imkânları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Everest, B., & Yercan, M. (2016). Kooperatif ortaklarının kooperatifçilik ilkelerini algılamaları üzerine bir araştırma: Tarım kredi kooperatifleri örneği. *Journal of Agriculture Faculty of Ege University*, 53(1), 67-73.
- Faguët, É. (1896). Charles Fourier. *Revue des Deux Mondes*, 136(3), 570-594.
- Fairbairn, B. (1994). *The meaning of Rochdale: The Rochdale Pioneers and the co-operative principles*. Centre for the Study of Co-operatives, University of Saskatchewan. <https://ageconsearch.umn.edu/record/31778/?v=pdf>
- Fairbairn, B. (2017). Raiffeisen as social innovator. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 88(3), 425-448.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1941). Kooperatifçilik by O. Prof. Dr. Kessler [Kitap incelemesi]. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 7(3-4), 1071-1077.
- Forno, F. (2013). Co-operative movement. In D. A. Snow, D. della Porta, B. Klandermans, & D. McAdam (Eds.), *The Wiley-Blackwell encyclopedia of social and political movements*. Blackwell Publishing.

- Geray, C. (1992). Kooperatifçiliğin Dünya’da ve Türkiye’de nicel gelişimi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47(1).
- Geray, C. (2014). *Kooperatifçilik*. Nika Yayınevi.
- Goglio, S., & Leonardi, A. (2010). *The roots of cooperative credit from a theoretical and historical perspective*, Euricse Working Papers, N.011(10).
- Gönen, M. (1982). Kooperatifçiliğimizin dünü, bugünü, yarını. *Kooperatifçilik*, 57, 40-57.
- Gray, M. W. (1986). *Prussia in transition: Society and politics under the Stein reform ministry of 1808*. American Philosophical Society.
- Guinnane, T. W. (2001). Cooperatives as information machines: German rural credit cooperatives, 1883–1914. *The Journal of Economic History*, 61(2), 366-389.
- Gülpak, M. (1997). *Türkiye’de kooperatifçilik hareketinin gelişimi ve bu gelişmede Ahmet Hamdi Başar’ın yeri ve önemi* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Güven, S. (1997). *Ekonomik demokrasi ve servetin geniş kitlelere yayılmasında kooperatifçilik politikası*. Ezgi Kitabevi.
- Hazar, N. (1970). *Kooperatifçilik tarihi*. Tarım Kredi Kooperatifleri Yardımlaşma Birliği Yayınları.
- Holyoake, G. J. (1908). *The history of co-operation*. T. Fisher Unwin.
- Holyoake, G. J. (2017). *The history of the Rochdale Pioneers*, Routledge.
- Inkster, I. (1988). Cultural enterprise: Science, steam intellect and social class in Rochdale circa 1833–1900. *Social Studies of Science*, 18(2), 291-330.
- International Cooperative Alliance. (2024). *Cooperative identity, values & principles*. <https://ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity>
- Kılıç, S., & Aydoğan, E. (2022). Türkiye’de kooperatifçilik ve toplumsal kalkınmadaki rolü. *Atatürk Dergisi*, 11(2), 45-50.
- Kooperatifler Kanunu. (1969, 10 Mayıs). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 13195).
- Lambert, P. (1958). A fresh analysis of the Rochdale principles: II. *International Labour Review*, 78(2), 151-169.
- MacPherson, I. (2012). *Cooperative’s concern for the community: From members towards local communities’ interest* (Euricse Working Paper No. 46/13). European Research Institute on Cooperative and Social Enterprises.
- Mayo, E. (2017). *A short history of co-operation and mutuality*. Co-operatives UK.
- Mengi, A. (2023). Türkiye’nin 100 yıllık kooperatifçilik deneyimi. M. C. Arslan (Ed.), *Cumhuriyet’in 100 yıllık serüveninde yerel yönetimler ve şehircilik: Kentsel ağlar ve topluluklar* (Cilt 5, ss. 122–151) içinde. Sistem Ofset Basım Yayım.
- Mengi, A. (2024). Türkiye’de sosyal konut, toplu konut ve konut kooperatifçiliği ilişkisinin evrimi. N. Gürboğa (Ed.), *Kentleşme ve çevre tarihi* (ss. 91-110) içinde. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mercer, T. (1922). *Dr. William King and the co-operator, 1828-1830*. Co-operative Union.
- Moore, J. W. (2017). *Hayatın dokusundaki kapitalizm: Sermaye birikimi ve ekoloji*. Epos Yayınları.
- Mülayim, Z. G. (1982). Türk kooperatifçiliğinde son gelişmeler. *Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 239-244.
- Mülayim, Z. G. (2006). *Kooperatifçi Atatürk ve kooperatifçilik*. Yetkin Yayınları.
- Öksüz, E. (1980). Kooperatifçilik kavramı ve ilkelerinin ışığında, Türkiye’de köy kalkınma kooperatifleri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (31), 329-358.

- Özcan, O. (2007). *Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihi gelişimi ve Cumhuriyet dönemi kooperatifçiliği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4. baskı). SAGE Publications.
- Peal, D. (1988). Self-help and the state: Rural cooperatives in Imperial Germany. *Central European History*, 21(3), 244-266.
- Prinz, M. (2002). German rural cooperatives, Friedrich Wilhelm Raiffeisen and the organization of trust. In *8th International Economic History Association Congress, Buenos Aires*, 54,1-28.
- Rogers, C. (2018). Robert Owen, utopian socialism and social transformation. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 54(4), 256-271.
- Saka, R. (1983). Tüketim kooperatifleri ve Uzgören. *Kooperatifçilik*, 61, 40-48.
- Serinikli, N. (2017). Kooperatifçilik ve ahi birlikleri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 680-689.
- Thies, C. G. (2002). A Pragmatic Guide to Qualitative Historical Analysis in the Study of International Relations. *International Studies Perspectives*, 3, 351-372.
- Türkdoğan, O. (1977). Kırsal alanlarda kalkınma ve kooperatifçilik ideolojisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(4), 303-317.
- Walton, J. K. (2015). Revisiting the Rochdale pioneers. *Labour History Review*, 80(3), 215-248.
- Watkins, W. P. (1986). *Co-operative principles: Today & tomorrow*. Holyoake Books.
- Yalçın, A. Z., & Çetin, H. (2021). 21. yüzyılda Türkiye’de kooperatifçilik ve kalkınma üzerine bir değerlendirme. F. Çakı, Ş. Öner, A. Uzun, Y. Altındal, & A. Z. Yalçın (Ed.), *21. yüzyılda kalkınmaya yeniden bakış* (ss. 327-348) içinde. Nobel Yayıncılık.
- Zadil, E. (1969). Kooperatifçilik ve Raiffeisen. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (20), 115-150.
- Zeuli, K. A., Cropp, R., & Schaars, M. A. (2004). *Cooperatives: Principles and practices in the 21st century*. University of Wisconsin-Extension, Cooperative Extension Publications.

Review Article

Kooperatifçiliğin Küresel Gelişimi ve Türkiye Deneyiminin Özgünlüğü: Karşılaştırmalı Bir Analiz

*The Global Development of Cooperativism And The Distinctiveness of The Turkish
Experience: A Comparative Analysis*

Sena ŞAHİN Arş. Gör., İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi sena.sahin@inonu.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-2728-9839	Onur ÖZKAN Doktorant, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü onur.ozkan@inonu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-9533-5097
---	---

Extended Summary

Cooperativism is a form of social organization based on the principles of solidarity, mutual benefit, democratic participation, self-help, and collective responsibility. In the face of inequalities, income injustice, and market failures exacerbated by capitalist production relations, cooperativism prioritizes the common good, democratic participation, and solidarity-based organization. This study examines the social and economic conditions under which cooperativism emerged worldwide, how it institutionalized around modern cooperative principles, and how it followed a unique developmental trajectory in Türkiye in relation to state, development, and rural modernization policies. Within this framework, the history of cooperativism is evaluated through the lens of the relationship between solidarity, self-help, democratic participation, autonomy, and state intervention.

This study employs a qualitative research method and utilizes a historical evaluation approach based on a literature review. In this context, the literature on the history of cooperativism, the principles of cooperativism, utopian socialism, the Rochdale and Raiffeisen models, and the historical development of cooperativism in Türkiye was examined. The information obtained was evaluated within a thematic and analytical framework in a chronological manner to demonstrate how the idea of cooperativism has transformed in different historical contexts. The fundamental premise of the study is that cooperativism is not merely an organizational model operating for economic purposes. Cooperative movement is a democratic solidarity mechanism through which individuals can collectively address and resolve economic and social problems they struggle to overcome on their own. In this regard, cooperatives, unlike classical capital companies, prioritize not only capital accumulation but also the common needs of members, their economic participation, and mutual benefit.

The theoretical framework of this study is based on two main axes. The first axis concerns the origins of cooperativism. Throughout history, human communities have acted collectively in the face of production challenges, natural conditions, economic shortages, and social needs. In this process, various solidarity mechanisms emerged, such as imece, guilds, the Ahilik system, collective production, and mutual aid. While these historical practices cannot be classified as cooperatives in the modern sense, they form the social backdrop of the cooperative idea by demonstrating a culture of shared labor, mutual aid, shared responsibility, and collective action. The second axis is the modern cooperative ideology that developed in response to the social and economic problems created by industrial capitalism in the 19th century. Following the Industrial Revolution, issues such as harsh working conditions, low wages, insecurity, poverty, and income inequality strengthened the search for alternative forms of organization,

particularly among the working class, consumers, and small producers. Thinkers such as Charles Fourier and Robert Owen developed alternative models centered on the concepts of collective production, solidarity, and communal living as a response to the inequalities created by capitalist competition. Fourier's phalanx model and Owen's cooperative production philosophy are among the early theoretical sources of modern cooperative thought.

The transformation of cooperativism into a lasting and sustainable organizational model was made possible by grounding utopian socialist thought in practical and institutional principles. Dr. William King's work in the field of consumer cooperatives completely separated this movement from external aid or the concept of philanthropy. King established a robust self-help model through which the working class could achieve economic independence using its own resources and organized solidarity. This body of work took on a systematic and institutional form in 1844 with the Rochdale Pioneers' principles of voluntary membership, democratic governance, "one member, one vote," member economic participation, the dividend system, education, fair trade, and the common good. The Rochdale model transformed cooperativism from a practice of collective consumption or production into a democratic, member-centered, and sustainable business model. Another significant development in modern cooperativism emerged in Germany with the Raiffeisen model, which took shape in the fields of rural credit and agricultural development. While the Rochdale model in England addressed the needs of the urban working class and consumers, the Raiffeisen model aimed to protect small producers who lacked access to credit from usury and to establish a solidarity-based financial structure within rural communities. Thus, modern cooperativism has become a flexible and institutional organizational model capable of adapting to diverse social needs, ranging from the consumer sector to rural development and finance.

One of the key findings of the study is that the cooperative movement has taken shape worldwide in line with grassroots efforts toward self-help, solidarity, and economic democracy. In particular, the experiences of Rochdale and Raiffeisen have demonstrated that workers, consumers, and small producers, who are vulnerable in the face of the market, can gain economic power through organized solidarity. In this sense, cooperativism has developed as a democratic participation mechanism that empowers people to have a say in economic life. In Türkiye, however, the cooperative experience has followed a unique trajectory rather than being a direct repetition of global cooperative history. Traditional solidarity practices such as *Ahilik*, *imece*, and *keşik* provided a social foundation, but the institutional development of modern cooperatives has largely progressed in tandem with the state's policies on development, rural modernization, and economic organization. For this reason, cooperativism in Türkiye has not existed solely as a grassroots movement of workers, consumers, or small producers, as seen in Western Europe. Instead, it has emerged as a hybrid model shaped by the state's goals of social and economic transformation.

The main finding of this study is that the cooperative movement in Türkiye represents a unique experience that shares both similarities and differences with the global cooperative movement. The similarities lie in the fact that the cooperative movement in Türkiye also aims to protect economically vulnerable groups, organize solidarity, generate mutual benefit, and reduce the vulnerability of small producers in the face of the market. The differences, however, lie in the fact that this objective has been institutionalized not through a strong grassroots movement, as in Western Europe, but through the state's development and modernization policies. This situation highlights the tension between state support and democratic autonomy in the Turkish experience. State support has facilitated the spread of cooperatives, helped them establish a legal framework, and enabled them to build organizational capacity across various sectors. However, in certain periods, this has also led to cooperatives shifting from being autonomous structures developed through the collective will of their members to pragmatic organizations focused on leveraging public support. For this reason, the cooperative movement in Türkiye has progressed along a distinct trajectory from the global trend. The movement should be evaluated as a unique model that emerged under its own historical and political conditions, where state support coexists with local solidarity efforts.

Today, women's cooperatives, social cooperatives, renewable energy cooperatives, local producer cooperatives, and municipal-cooperative partnerships demonstrate that the cooperative movement in Türkiye has entered a new phase of transformation. These trends reveal that the cooperative movement

has moved beyond traditional sectors such as agriculture and housing to reconnect with current debates on the social economy, solidarity economy, sustainable development, local production, women's labor, and environmental responsibility. The idea of cooperativism originated globally as a response to the need for solidarity and self-help among groups left vulnerable in the face of the market. In Türkiye, however, it has been shaped by traditional solidarity culture and within the framework of state, development, and rural modernization policies. For this reason, the Turkish experience serves as a unique example illustrating how cooperativism has taken on new meaning within different historical contexts. The key challenge for a stronger cooperative practice in the future lies in establishing a more balanced and sustainable structure that harmonizes state support with democratic autonomy, institutional expansion with grassroots participation, and economic function with social responsibility.